

ТУРГУН ФАЙЗИЕВ

БУХОРО ХОНЛИГИДА ҚУЛ САВДОСИ

«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЯТИ
Тошкент — 1970

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ УРНИДА	3
ҚУЛЧИЛИК МАНБАЛАРИ	6
ҚУЛ БОЗОРИ	19
ҚУЛЛАРНИНГ ТУРЛАРИ	28
ҚУЛ КУЧИДАН ФОЙДАЛАНИШ	33
«ОЗОДЛИК» ОЛГАН ҚУЛЛАР	44

Ф 20 Файзиев Турғун.

Бухоро хонлигида қул савдоси.
Т., «Ўзбекистон», 1970.
57 бет. Тиражи 3000

Файзиев Т. Невольнический торг в
Бухарском ханстве.

9(С)11

Ушбу брошюрада асосан XVI—XIX асрлар давомида Бухоро хонлигидаги қулчилик ва унинг сарфатлари тўғрисида баҳс этилади. Шунингдек, қуллар ҳаёти, уларнинг хиллари, қул бозори ҳамда қул кучидан фойдаланиш масалалари устида батафсил фикр юритилади. Китобчада қулларнинг «озод қилиниши» ҳақидаги ҳужжатлар ва уларнинг асл моҳияти атрофлича таҳлил қилинади.

Брошюра тарихчилар, манбашунослар ҳамда Ўрта Осиё халқларининг тарихи ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан қизиқувчи кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

№ 275—70

Навоий номли ЎзССР. Давлат кутубхонаси.

1-6-4

1970

СУЗ БОШИ УРНИДА

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабасига қадар Урта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбек халқи икки томонлама зулм остида: чор Россиясининг мустамлакачилик зулми ҳамда маҳаллий феодаллар, беклар, хонлар ва амирлар истибдоди остида эзилиб келди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси барча халқлар каби ўзбек халқини ҳам асрий мустамлака занжиридан халос қилди ҳамда маҳаллий феодаллар истибдодига хотима берди.

Маълумки, ибтидоий жамият харобалари устида вужудга келган қулдорлик жамияти ўзининг туб моҳияти билан якки синф: қуллар ва қулдорларни майдонга келтирди. Бунинг натижасида ижтимоий ҳаётда табақаланиш вужудга келди. Синф пайдо бўлиши билан бирга деҳқон хўжалигида вужудга келган меҳнат тақсимооти фаровонликнинг маълум босқичида хўжаликка ташқаридан бир ёки бир неча ишчи қўшиб олиш имкониятини берди. Бундай ёрдамчи ишчи кучини уруғ ва қабилаларнинг ўзаро урушлари етказиб берган. Бунгача урушда асир олинган ҳарбий асирларни ўлдирар, ҳатто еяр эдилар. «Лекин «хўжалик аҳволининг» эндиликда эришилган даражасида ҳарбий асирлар маълум қийматга эга бўлди; шунинг учун уларни тирик қолдириб, меҳнатидан фойдалана бошладилар»¹. Шундай қилиб қуллик вужудга келди.

Бироқ, у вақтларда ҳали асирлар (қуллар) хусусий мулкка айланмаган бўлиб, уруғ ёки қабила ихтиёрида эдилар. Уруғ ва қабила бошлиқлари қулларни ўз

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, Уздавнашр, 1957, 227-бет.

ихтиёрларида тутиб, уруғ ва қабиллага тегишли чорваларни боқиб, соғиб ва шу каби юмушларда ишлатганлар ва мудофаа ишларида ҳам улардан фойдаланганлар. Қабилаларнинг ўзаро урушлари энди фақат ер ва ўтлоққа эга бўлиш эмас, балки кўпроқ асирларни ўлжа қилишдан иборат бўлиб қолади.

Эрамиздан аввалги VI—V асрлардан бошлаб уруғ жамоалари бузила боради, улар орасидан алоҳида шахслар ажралиб чиқиб, маҳаллий жамоалар устидан ҳукмронлик қила бошлайди ва урушдан тушадиган ўлжалар ҳисобига бойиб, қуллардан хусусий мулк сифатида фойдаланади. Хусусий мулкнинг ривожланиши, уй қулчилигининг вужудга келиши, жамоа ўртасида ижтимоий тенгсизликнинг ўсиши, бой уруғ аристократиясининг ажралиб чиқиши — ёрдамчи ишчи (қул) кучига бўлган талабни янада оширди. Мазкур шарт-шароитларнинг мавжудлиги Ўрта Осиёда қулдорлик тузумини вужудга келтирди. Ф. Энгельс айтганидек, «ишлаб чиқаришнинг ва у билан бирга меҳнат унумдорлигининг ҳам бетўхтов ўсиши кишининг иш кучи қийматини ошириб борди; тараққиётнинг бундан аввалги босқичида фақат пайдо бўла бошлаган ва тасодифий бир ҳодиса бўлган қуллик эндиликда ижтимоий системанинг муҳим таркибий қисмига айлана бошлади; қуллар оддий ёрдамчи бўлмайд қолдилар; эндиликда уларни ўнлаб далаларда ва мастерскойларда ишлашга ҳайдаб олиб борадиган бўлдилар»¹.

Шундай қилиб, кишини киши томонидан қул қилиш, уни товар сифатида бошқа товарларга айирбошлаш ва ниҳоят, пул муомаласи вужудга келгач, пулга сотиш ва сотиб олиш тартиби йўлга қўйилди. К. Маркс кўрсатиб ўтганидек, «Қуллар сотиб олиш ва сотиш ҳам ўз формаси жиҳатидан товарлар сотиб олиш ва сотишнинг худди ўзгинасидир. Лекин қулчилик мавжуд бўлмаса, пул бу функцияни бажара олмайди. Қулчилик мавжуд экан, пулни қул сотиб олишга сарф қилиш мумкин. Аксинча, сотиб олувчининг қўлида пул бўлиши қулчиликни вужудга келтириш учун сира ҳам кифоя қилмайди»².

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Таянган асарлар, II том, Ўздавнашр, 1959, 341-бет.

² К. Маркс. Капитал, II том, Ўздавнашр, 1955, 33-бет.

Демак, қул савдоси пул муомаласидан аввалроқ натурал хўжалик негизда вужудга келган. К. Маркснинг таъкидлашича, «кўчманчи халқлар энг биринчи бўлиб ўз ораларида пул формасини ривожлантирадилар, чунки уларнинг бутун мол-мулки ҳаракатланувчи формада, демак бевосита қўлдан-қўлга ўтадиган формада бўлади ва кўчманчи халқларнинг кун кечириш тарзи ҳамиша уларни бошқа обшчина билан алоқа қилишга ва шу йўл билан маҳсулотларни айирбошлашга ундайди. Одамлар кўп вақт кишининг ўзини қул ҳолатида дастлабки пул материалига айлантирганлар»¹.

Маълумки, қул қулдор учун даромад манбаи бўлган. Қулдор ўз хўжалигини бошқариш учун ўнлаб ёки юзлаб қулларга эга бўлган. Бунинг учун қулдор ўз сармоясини (капитали)нинг маълум бир қисмини қул сотиб олиш учун сарфлаган. Марксизм таълимоти шуни таъкидлайдики, қулдор қул сотиб олиш учун тўлаган маблағ «капиталга айлантирилган қўшимча қиймат ёки келгусида қул меҳнатидан келадиган фойдадан бошқа нарса эмас»². Бироқ қулдор ўз сармоясининг қолган қисмини қулдорлик хўжалигига сарфламай туриб, қулни тўғридан-тўғри эксплуатация қила олмайди. Демак, қулдор қул учун ҳамда қулдорлик хўжалигига сарфлаган маблағ аста-секин қулни эксплуатация қилиш йўли билан қулдор қўлига кира борган. Шу тарзда йирик қулдор хўжаликлар вужудга кела бошлаган.

Қулдорлик жамияти ўз ёшини яшаб, унинг ўрнига феодал муносабатлар вужудга кела бошлади. Бироқ феодал муносабатларнинг ўрнатилиши билан қуллар ва қулдорлар бутунлай йўқолиб кетмади. Урта Осиёда ҳукмрон бўлиб келган қулдорлик муносабатлари эндиликда ўз қиёфаларини йўқота бориб, феодал муносабатлари доирасида давом эта бошлади.

Маълумки, феодал ҳукмрон доиралар ўртасида жуда кўп ўзаро урушлар ва қирғинлар бўлиб келган ва улар характер жиҳатидан феодал урушлар бўлиб,

¹ К. Маркс. Капитал, I том, Уздавнашр, 1955, 104-бет.

² К. Маркс. Капитал, III том, Госполитиздат, Москва, 1955, 822-бет.

ер-сув, мол-мулк ва асир олишдан иборат бўлган. Шунингдек феодаал ер эгаллигининг барқарор бўлиши ҳамда деҳқоннинг феодаал асоратига тушиб қолиши ва ниҳоят натурал хўжаликнинг мавжудлиги қулчилик укладининг феодализм доирасида узоқ вақтларгача сақланиб келишига шароит яратарди.

Дарҳақиқат, Урта Осиёда феодаал тарқоқликнинг сақланиб қолиши, феодааллар ўртасидаги ўзаро урушларнинг тўхтовсиз давом этиб туриши ва атрофдан бўладиган босқинчилик урушлари — мамлакат ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишига асосий ғов бўлиб турар эди. Натижада, Урта Осиёда, шу жумладан Бухорода қулчилик сарқитлари XIX асрнинг охиригача давом этди. В. И. Ленин феодализм даврида, ҳатто капиталистик муносабатлар жаҳон миқёсида барқарор бўлган даврда ҳам қулчилик муассасалари сақланиб қолаётганлиги ҳақида гапириб, «унчалик ривожланмаган халқларда қуллик излари ҳанузгача бор»¹, — деб кўрсатган эди.

ҚУЛЧИЛИК МАНБАЛАРИ

Қадимги Юнонистон ҳамда араб мамлакатларидаги қул бозорларининг ягона ва энг йирик манбаи — уруш бўлган. Урушда асир олинган кишилар бўйинларига муҳр босиб, аскарларга тақсимлаб берилган. Қўлга тушган асирлар кўп бўлса, уларни давлат ҳазинаси фойдаси учун сотганлар.

Шунингдек, қарздор одам қарзини тўлай олмаса, ўз оила аъзоларидан бирини (ўғил ёки қизини) сотишга мажбур бўлар эди. Солиқ ва ўлпонларни тўлай олмаган кишиларнинг тақдири ҳам ана шундай аянчли эди. Бундан ташқари, одам ўғирловчи «махсус» кишилар бўлиб, қўшни ерлардан одам ўғирлаб келар ва бозорда сотардилар. Бу «касб»ни ўзига ихтисослаштириб олган кишилар кўп бўлган.

Бундай қабих ва даҳшатли манзара фақат Юнонистон ҳамда араб мамлакатларигагина хос бўлиб қолмай, балки қадимги шарқ мамлакатларига ҳам мансуб бўлган. Бу аҳволни ҳатто XIX асрнинг охирида Урта Осиё феодаал хонликларида, шу жумладан Бухоро хонлигида ҳам кўриш мумкин эди.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 29-том, Уздавнашр, 494-бет.

Бухоронинг қул бозорлари атрофдан — Эрон, Афғонистон, қозоқ, қалмоқ ва Русдан ўғирлаб олиб келинган қул ва чўрилар ҳисобига тўлиб турган.

Гарчи шариатда мусулмон киши мусулмон кишини қул қилиши ёки қул қилиб сотиши ман қилинган бўлса-да, бироқ бундай ақидаларга риоя қилинмаган. Киши ўғирлаш ва қул қилиб сотиш билан шуғулланувчилар ўз ўлжалари мусулмон эканлигини билганлари ҳолда, уларни шиа, яни кофир деб сота берганлар. Айни вақтда харидорлар ҳам қулнинг мусулмон, яъни сунний мазҳабига мансуб эканлигини сезиб турсаларда, бироқ қул эгасининг сўзи шаръан тўғри деб ҳисобланарди. Қул ёки чўри ўзининг мусулмон эканлигини исботлашга қанчалик уринмасин, барибир унинг сўзи эътиборга олинмасди.

XIX асрнинг 60-йилларида венгер сайёҳи А. Вамбери Бухорода бўлиб, эшон уйида меҳмон бўлган. Эшоннинг бир неча мусулмон қул ва чўрилари бўлган. А. Вамбери таажжубланиб эшондан: мусулмон киши мусулмон кишини қул қилиб сақлаши катта гуноҳ эмасми? — деб сўраган.

Эшон эса: мен сотиб олаётганимда у шиа эди. Агар энди у суннийга айланган бўлса, у ҳолда Туркистон ерининг муқаддас эканлигини алоҳида қайд этмоқ лозим, — деб жавоб берган.

Мусулмон кишини қул қилиб сотиш шариатга мувофиқ тақиқланган бўлишига қарамай, ҳийлайи шаръий асосида вужудга келган бир неча хил фатволарга асосланиб савдо қила берганлар. Айниқса шиа мазҳабидаги халқларни бошқа диндаги халқлар қаторида сотганлар ва сотиб олганлар. Чунки XV асрда ислом динининг шиа мазҳаби билан сунний мазҳаби ўртасидаги кураш кескин тус олган эди. Ана шу вақтда шайх Шамсиддин раҳбарлигида Бухоро уламолари шиа мазҳабидаги халқларни бошқа мусулмон бўлмаган халқлар каби қул қилиш ва қул қилиб сотиш мумкин¹, деб фатво берганлар. Натижада, бу фатво одам ўғирловчилар ҳамда қул жаллобларини янгидан-янги «ғалаба»ларга илҳомлантирган. Бундай фатволар уламолар томонидан фақат ислом дини-

¹ Мулла Ривонддин бин Фахриддин, Рихлатал маржоний, Қозон, 1898, 27-бет.

нинг равнақи ҳамда «мазҳабпарвар»лик мақсадида берилмас эди. Балки буларнинг замирида босқинчилик ва талончиликдан иборат сиёсий-иқтисодий мақсадлар ётарди. Мазкур фатволар кенг халқ оммаси учун ёт нарса бўлиб, айни вақтда, хонлар, амирлар, беклар ва катта ер эгаларининг манфаатига хизмат қилар эди. Масалан, ана шундай фатволардан бири 1586 йилда шайбонийларга мансуб бўлган Бухоро хони Абдуллахонга берилган. Абдуллахон Ҳирот шаҳрини қамал қилиш олдида Бухоро уламоларидан «шаҳар халқи шиа мазҳабига мансуб бўлса, уларни ўлдириш ва талаш лозим»,— деган мазмундаги фатвони ёздириб олган.

Бухорода қул манбаини вужудга келтиришда асосий воситалардан бири босқинчилик урушлари бўлган. Шундай урушлардан бири 1785—1786 йиллардаги машҳур Марв урушидир. Марв ҳокими Байрам Алининг насаби қожар тоифасидан, онаси эса солур қабиласидан бўлиб, шиа мазҳабига мансуб эди. Шунга қарамай, Байрам Али Бухоро хони Дониёлбий билан яхши муносабатда бўлиб, ҳатто у билан ота-бола тутинган. Бироқ, Дониёлбий вафотидан сўнг Бухоро тахтига ўтирган унинг ўғли амир Шоҳмурот (масъум) Марвга аскар тортиб келиб шаҳарни қамал қилади. Шаҳар халқи очлик ва сувсизликка маҳкум қилинади. Урушда Байрам Али асирга олиниб, сунний мазҳабини қабул қилмагани сабабли, қатл қилинади. Байрам Алининг ўғли Ҳожихон шаҳар дарвозаларини беркитиб урушни давом эттиради. Амир Шоҳмурот Марвни сув билан таъминловчи бирдан-бир сув манбаи бўлмиш Мурғоб тўғонини бузиб ташлайди ва шаҳар халқи сувдан маҳрум бўлади. Халқ очлик ва сувсизликдан жуда оғир аҳволга тушади. Буни кўрган Ҳожихон ўз аркони давлати билан бирга шаҳар дарвозаларини очиб амир Шоҳмуротга таслим бўлади.

Амир Шоҳмурот Ҳожихон ва унинг аркони давлатини махсус қўриқчилар назоратида Бухорога жўнатади. Шаҳарнинг барча бойликлари таланиб, шаҳар аҳолисидан 5000 киши Бухорога «оқ уйлик» қилиб кўчирилади, кўпчилигини қул қилиб сотадилар¹.

¹ Мир Олим Бухорий, Фатхномаи султоний, ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти (ЎзФАШИ), қўлёзма, инв. № 1838, 15—18-бетлар.

Шу кунларда Бухоронинг қул бозорида қул ва чўриларнинг нархи шундай пасайиб кетадики, ҳатто ўнта қулни икки тангага олувчи топилмай қолган.

Аммо Ҳожихон ва унинг хотини ҳамда болаларининг тақдири жуда аянчли бўлган. Буни амир Шоҳмуротнинг ўғли амир Ҳайдарнинг Қарши ҳокими Ҳакимбий қушбегига ёзган хатидан кўриш мумкин. Мактубда «Уламо ривоятларига кўра Ҳожихоннинг хотин ва болаларини қул ва чўри қилдик. Сиз ҳам Ҳожихон фарзандларидан сотиб олмоқчи бўлсангиз, олтин пул юборинг ёки савдогарингиз орқали бу ерга келтирилган молингиздан олайлик»¹, дейилган. Ҳожихон ва унинг хотини ҳамда болалари мажбурий суратда бир-бирларидан ажратилиб, ҳар тарафга сотиб юборилган. Маълум бўлишича, Ҳожихон қулликдан қочиб Фарғона орқали Эронга ўтишга муваффақ бўлган. Аммо болаларининг тақдири номаълум.

Худди шундай урушлардан бири 1795 йилда амир Шоҳмуротнинг Эронга қилган урушидир. Бу урушда бўлғуси амир — 17 ёшли Ҳайдар ўзига қарашли 15 минг аскар билан қатнашган. Қамал қилинган тўртта шаҳардан иккитасининг аҳолиси сунний мазҳабини қабул қилгани туфайли омон қолдирилиб, қолган икки шаҳарни ер билан яқсон қилганлар. Урушда 18 миנגа яқин киши асир олиниб, қул қилиб сотилган. Бир қул ёки чўрининг баҳоси 3—4 тиллога бараварлашган.

Қул манбаини вужудга келтиришнинг иккинчи воситаси туркман чўлларида изғиб юривчи айрим қабила бошлиқлари томонидан уюштирилган «оломон»чилар чопқини ҳамда Оренбург, Астрахань ва Каспий бўйларидан ўғирлаб келтириладиган кишилардан иборат эди.

Оломончилар томонидан Эроннинг Шимолий вилоятларига қилинадиган чопқин (оломон)лар, одатда ярим тунда қилинган. Одамлар оломончилардан шундай қўрқиб қолган эдиларки, ҳатто бир неча киши бир бўлиб бир оломончига ҳужум қила олмаган. Озгина қаршилиқ кўрсатган кишилар дарҳол ўлдирилган. Қолганларни эса боғлаб, пиёда ҳайдаб олиб кет-

¹ Матбуоти амир Ҳайдар, УэФА ШИ, қўлёзма, инв. № 6412 мактуб 279, саҳифа 139.

ганлар. От орқасидан етиб юролмаган кишилар йўлда ҳалок бўлганлар.

1863 йилда А. Вамбери, навбатдаги талончиликдан қайтиб келиб, Кумуштепа мавзуида «ўлжа»ларини тақсимлаётган оломончиларни ўз кўзи билан кўрганлигини ёзган.

«Оломончилар,— деб ёзади А. Вамбери,— жуда катта бойлик — қуллар, отлар, ҳўкизлар, эшаклар ва бошқа хил моллар билан қайтган эдилар. Бир оздан сўнг ўлжани тақсимлашга киришдилар. Оломончилар ўз ҳиссаларини текшириб кўришгач, улардан биринчи ва иккинчиси ўз ҳиссасига тушган ўлжадан мамнун эканлигини билдирди. Аммо учинчиси ўз ҳиссасига тушган хотин ёнига келиб, унинг тишларини текшириб кўргач, ўзининг ҳиссасидан норози эканлигини айтди. Оломончилар бошлиғи бечора хотин ёнига бир ҳўтикни ҳам қўшиб бергач, ўғри ўз ҳиссасидан рози бўлганини билдирди»¹.

Оломончилар ўзларининг қора «иш»ларида ёлғиз эмасдилар, уларни хонлар рағбатлантириб турарди. Ана шундай воқеанинг шоҳиди бўлган инглиз сайёҳи Александр Борнс оломончилар Машҳад яқинидаги қишлоққа ҳужум қилиб, кўпгина кишилар ва чорва молларни «ўлжа» олганларини ҳикоя қилади.

«Улар,— деб ёзади А. Борнс,— Машҳаддан бир неча миль юрганларидан сўнг ўз «ўлжа»ларини ҳисоблаб, 115 кишини асир ва 200 туя ҳамда яна шунча бош қўйларни ўлжа олганликларини аниқладилар. Бу ўлжалардан бешдан бир қисмини Хива хонига ажратдилар»². Демак, оломончиларнинг ҳар бир чопқинидан хонлар ҳам ўз улўшларини олиб турганлар. Айни вақтда оломончилар ҳаракатига ўз хайрихоҳликларини билдирганлар.

Урта Осиё бўйлаб саёкат қилган сайёҳлардан А. Борнс, Н. Муравьёв, В. В. Григорьев, Бланкеннагель, А. Вамбери ва бошқалар ўз асарларида Урта Осиё хонликларида қул бозорларини қул билан таъминлаб турувчи оломончилар тўдасини асосан туркман қабилаларидан йиғилган кишилар ташкил қилади, деб

¹ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, С.-Петербург, 1865, 157—158-бетлар.

² А. Борнс. Путешествие в Бухару в 1831—1832 и 1833 гг. часть II, Москва, 1849, 90-бет.

ногўғри фикр юритганлар. Одам ўғирлаб сотишда бутун туркман халқини айблаш хато бўлар эди. Ҳолбуки, Эроннинг шимолий вилоятларига одам «овлаш» учун оломон бошлаб борувчилар қабила бошлиқлари ва бу ишни ўзига «касб» қилиб олган бир ҳовуч кишилар бўлган. Улар кетидан борган оломон эса турмуш зарурияти натижасида «хўжайин»ларига қарам бўлиб қолган ялангоёқлардан иборат бўлган. Шунингдек ҳар хил сабабларга кўра ўз ватанларидан қочиб, туркман чўлларида бошпана топган турли миллатга (қавмга) мансуб кишилар ҳам бу ишда фаол қатнашиб келганлар. Бундай кишилар ҳақида Муҳаммад Зоҳир Бегиев ўзининг «Мовароуннаҳрда саёҳат» номли асарида бундай деб ёзади: «...зарурат ҳукми билан саҳрога қочиб келган кишилар иложсизлик натижасида ўзларига яқин бўлган Эрон вилоятларига ҳужум қилиб, мол, ҳайвонларни ўлжа ва хотин-қизларни ҳамда ўғил болаларни асир қилиб келиб Хива ва Бухоро хонликларига сотар эдилар. Бу кишилар асл туркман қабилаларидан бўлмай, балки бир неча хил қавмлардан вужудга келган қавмлардирлар. Буларнинг маишатида Эроннинг урф-одатлари, луғати бўлиши билан бирга афғон, Хива, Бухоро, ҳинд, қирғиз, нўғай одатлари ва луғатлари ҳам бордир». Аммо бу билан Эрондан киши ўғирлаб қул қилиб сотувчилар фақат туркман зодагонлари ҳамда Каспий денгизи атрофидаги бир неча қавмлардан иборат экан, деган маъно чиқмайди.

Эронликларнинг Ўрта Осиё, шу жумладан Бухоро хонлигига келтириб қул сифатида сотилишига асосий сабаблардан яна бири эронлик арбоблар ҳамда Эроннинг шимолий чегараларидаги Ҳафф ва Ҳирот шаҳарларида яшовчи эрон суннийларидир. Улар шиаларни писта терими вақтида қўлга тушириб, ўз «ўлжа»ларини тезликда Ўрта Осиё хонликларига жўнатиб турганлар. Эрон суннийлари икки томонлама «сиёсат» юргизганлар. Биринчидан, улар сотиладиган қул ва чўриларга даллоллик хизматини ўтасалар, иккинчидан, сотилиб кетган кишиларни қариндош-уруғлари томонидан пул бадалига озод қилдириб келтиришда воситачилик ролини ўйнаганлар. Улар қул ва чўрилар сотилаётганида ўзлари ўртада турганлари учун, қаерга ва кимга сотилганини ҳам яхши билганлар. Улар

Эрондан Бухоро бозорига қул ва чўриларни келтириб сотар, қайтишларида эса қариндошлари томонидан пул бадалига қулликдан озод қилиб олиб келишга тайинланган қулларни Бухородан қидириб топиб, озод қилиб олиб кетганлар. Улар икки тарафлама даллолликдан катта манфаат кўрганлар.

1833 йилда А. Ворнс Бухородан қайтаётганида ўзи билан ҳамроҳликда пул бадалига озод қилинган бир неча нафар қуллар ҳам бўлганини ёзади. Улардан бири ўзининг қулликка тушиб қолиш тарихини сўзлаб берган. Мазкур қулнинг ҳикоясига қараганда, у Туршиз шаҳри яқинидаги қишлоқдан бўлиб, ўз оила аъзолари ҳамда қишлоқнинг барча аҳолиси билан биргаликда Хуросон бошлиғи томонидан асир қилиниб, туркманларга сотиб юборилган.

Айрим вақтларда Ўрта Осиё қул бозорларини қул билан таъминлашда Эрон шоҳларининг ўзлари ҳам фаол қатнашганлар. XVIII аср охирида Эрон шоҳларидан бири — Қожар сулоласининг бошлиғи Оға Муҳаммадхон Кермонни бўйсундиргач, шаҳар халқининг барча эркакларини ўлдиртирган ва кўр қилдирган. Хотин-қизлар ва болаларни эса қул қилиб чет элга сотиб юборган.

Демак, Эрон аҳолисини қул қилиб, Ўрта Осиё бозорларида сотувчилар фақат туркманлар ёки бошқа қавмлар бўлмай, балки бу савдода Эрон шоҳларидан тортиб қуйи амалдорларгача иштирок қилганлар. Оломончилар эса мазкур вилоят маъмурларининг хайрихоҳликлари туфайли ўртада воситачилик ролини бажариб келганлар.

Ўрта Осиё хонликларида, шу жумладан Бухородаги қул ва чўрилар фақат эронийлардан иборат бўлмай, балки курд, қалмоқ, жамшид, ҳазор, афғон, ҳинд, турк, рус, араб, мўғул ва бошқа миллатлардан ҳам бўлган. Аммо, бошқа миллатларга қараганда, сон жиҳатдан эронийлардан кейин иккинчи ўринда руслар турган.

Ўрта Осиё хонликларидаги рус қуллари фақат урушда асир тушган кишилардан иборат бўлмай, балки Оренбург ҳамда Астрахань атрофларидан ўғирлаб келинган кишилардир. Рус кишиларини қўлга тушириш ва уларни қул қилиб сотишда қозоқлар, бошқирд, нўғай ва қалмоқлар фаол иштирок қилганлар. А. Вам-

бери туркман овулида ана шундай бахтсиэликка учраган рус кишиларини ўз кўзи билан кўргани ва улар билан гаплашгани ҳақида ҳикоя қилади. «Менинг олдимга оёқ-қўли кишанланган русни олиб кирдилар. Бечора рус асири анча касал ва ғамгин кўринар эди. Кейинчалик билсам, бу бечора матрос бўлиб, Ашураде станциясида қароқчилар қўлига тушган экан».

Шунингдек, XVIII асрнинг охирида бир неча йил Бухорода қулликда бўлган Филипп Ефремовни ҳам қозоқлар ушлаб олиб, тўрт дона бузоқ териси бараварига бухороликка сотганлар. Қароқчилар карвон йўлларида савдо карвонларига ҳам ҳужум қилиб турганлар. 1803 йилда Россиядан Бухорога келаётган рус карвонига ана шундай ҳужум қилинган. Натижада, икки ўртадаги олишув даврида карвонбоши Смайлов, доктор С. В. Большой ва саккизта казак аскарлари қароқчилар қўлига асир тушганлар ва қул қилиниб сотилганлар.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида рус ҳукумати Ўрта Осиё хонликларида қулликда яшаётган рус кишиларини пул бадалига қулликдан озод қилиш ҳақида қарор қабул қилди. Бунинг учун ҳар йили 6000 сўм миқдоридан маблағ ажратишга Сенат ижозат берди. Ана шундан сўнг рус кишиларини «овлаш», қул қилиб сотиш янада кучайди. Чунки, буйруққа мувофиқ ҳар бир озод қилинаётган рус асири учун қул эгасига 150 сўм миқдоридан ҳақ тўланарди. Бундай «қулай савдо»дан фойдаланиш мақсадида фақат йўл тўсар қароқчилар эмас, балки айрим рус кишилари ҳам ҳаракатга тушганлар. Мана шундай шахслардан бири оренбурглик савдогар Зайчиковдир. У ўзига қарашли бир неча минг десятина ернинг ҳосилини ўриб-йиғиб олишда одам ёллаб ишлатган. Ниҳоят, ёлланган одамларни ишлатиб бўлгач, ўз «харидор»ларига махфий равишда хабар берган. Хива ва Бухородан келган қул жаллоблари ярим кечада саройга тўсатдан ҳужум қилиб, Зайчиковга ёлланган одамларнинг қўл-оёқларига кишан солиб, Хивага олиб кетганлар. Бундай ҳаракат Зайчиков томонидан бир неча бор такрорланган. Натижада, мўмай пуллар ҳисобига тезда бойиган. Кейинчалик қаллоб Зайчиков ўзининг жирканч ва шармандали ишлари учун Сибирга сургун қилинган. Бироқ, кўп ўтмасдан, бошқа фамилия билан сургундан қайтиб

келиб, яна ўз ерига эгаллик қилган. Чор ҳукумати Зайчиковнинг барча қора ишларидан хабардор бўлса-да, бироқ унга нисбатан бирор чора кўрмаган.

Юқоридагиларга асосланиб қуйидаги хулосага келиш мумкин: эрон, афғон, рус ва бошқа миллат намояндаларини Ўрта Осиё хонлиқларига қул қилиб сотишда фақат туркман, қозоқ ва қалмоқларгина айбдор бўлиб қолмай, бу «иш»да мазкур қулларнинг ўз ватандошлари ҳамда давлат арбоблари ҳам катта роль ўйнаганлар. Умуман одам ўғирлаб, қул қилиб сотиш у ёки бу халқнинг танлаб олган бирдан-бир касби бўлмай, балки ўша давр услуб идорасининг ички ва ташқи сиёсати натижаси эди.

Кишиларни қуллик асоратига тушириш ва уларни қул қилиб сотишга қарши ҳукумат томонидан ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатилмас, аксинча уларни рағбатлантирар эди. Чунки амир ва бекларнинг ўзлари ҳам йирик қулдорлардан эдилар. Натижада, одам савдоси билан шуғулланувчи махсус «жаллоб»лар вужудга келиб, улар Эрон чегаралари, Каспий денгиз бўйлари ва туркман чўлларидан арзон баҳоларда одам сотиб олиб Хива ҳамда Бухоро бозорларида қиммат баҳоларда сотар эдилар.

Киши ўғирлаб сотиш ва бунинг орқасида кун кўриш шу даражада ривожланган эдики, ҳатто айрим қабила бошлиқлари ўзларига қарашли 5—6 киши билан ўнлаб, ҳатто юзлаб кишиларни қўлга тушириб сотганлар. Бундай «касиб» эгалари шафқатсизликлари билан тинч аҳоли ўртасида даҳшат солганлар.

Одам ўғирловчилардан энг кўп зарар кўрган вилоятлар Хуросон ва Мозандарон эди. Айрим қишлоқларнинг аҳолиси қишлоқдан четга чиқиб, ўтин келтиришга қўрқиб, қишда совуққа қотар ёки тегирмонга боролмай очдан ўлардилар. А. Борис Бухородан жўнаб кетаётганида саҳронинг ўртасида етти нафар эронлик қулларни учратган. Улар туркманлар томонидан ушланиб Бухорога олиб кетилаётган қуллар бўлган. Улардан бештаси бир-бирига маҳкам боғлаб қўйилган эди.

XIX асрнинг 70-йилларида қул қилиб сотилган Некқадам ўз тақдири ҳақида гапириб: «Мен Эроннинг Келоти Нодири Чаранг деган қишлоғиданман, бир яшарлигимда туркманлар мени, ота-онамни, бувимни ҳамда қишлоғимизнинг аҳолисидан 70 киши-

ни ўғирлаб келиб, Бухорода Пойиостона номли қул саройида сотганлар»¹, дейди. Шунинг ҳам айтиш керакки, одам ўғирловчилар ёлғиз кишиларни ҳам ушлаб келиб сота берганлар. Масалан, 1828 йилнинг 25 июлида Орск қалъасидан руҳонийлар депутати сифатида Красногорскка кетаётган руҳоний Иоанн Резановни йўлда қароқчилар ушлаб олиб, қул қилиб сотганлар.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларимиз янада аниқроқ бўлиши учун Самарқанд область ижроия комитетининг собиқ раиси М. Уринхўжаевнинг Булунғур район Ушунтепа (Қул қишлоқ деб ҳам атаганлар — Т. Ф.) қишлоғида яшаган Аҳмад номли собиқ қул билан қилган суҳбатини келтирамиз. Аҳмаднинг ҳикоясига қараганда у асли эронлик бўлиб, уни 17 ёшида оломончилар ўғирлаб келтиришган. Аҳмад ўзи ҳақида гапириб, «менинг касал онам бор эди. Бир кун сув олиб келишни буюрди. Кўзани олиб кўчага чиқдим. Шу пайт оломончилардан бири мени эгарга ўнгариб қочди. Бир неча кундан сўнг Бухоро бозорига келтириб 55 тиллога сотди. Мен хўжайиннинг эшагини миниб ўтин териб келгани саҳрога кетаётганимда тасодифан тоғамни учратиб қолдим. Тоғамнинг айтишича, мен қайтиб уйга бормаганимдан сўнг онам бечора хавотир олиб тоғамни чақирган ҳамда мени қидириб келишни буюрган. Тоғам мени қидириб қишлоқ чеккасига борган экан, бекиниб ётган оломончилар тоғамни ҳам ушлаб олиб, Бухорога келтирганлар. Пойиостона саройида сотишга уриниб кўрганлар. Бироқ тоғам 40—45 ёшларда бўлгани сабабли унга берилган баҳо жуда арзон бўлган. Аммо қул жаллоблари бунинг иложини топиб, тоғамнинг соч-соқолини қорага бўяб, гўё 30—35 ёшга келтириб 40 тиллога сотиб юборганлар»,— деб ҳикоя қилган. Натижада тоға-жиян умрбод қулликда қолиб кетган.

1860 йилнинг августида Қора Нўғай жамоасидан саккиз киши Астрахань (Каспий) денгизининг Қизлар шаҳри ёнидаги оролдан чиқиб, денгизнинг шарқий томонида балиқ овламоқчи бўлганлар. Денгизда шамол кучайиши натижасида, балиқчилар йўлдан адашиб, қирғоққа чиқиб қаттиқ чарчаганларидан ухлаб

¹ Бухоро Улмасунослик музейи, ф. 112/1.

қолганлар. Уйқудан турганларида ўзларини қуролли кишилар ўраб олганликларини кўрганлар. Шундан сўнг «голиб»лар ўз асирларини овулга олиб бориб, улардан қайси динда эканликларини сўраганлар. Асирлар мусулмон эканликларини айтганлар. Аммо туркманлар асирларни уриб, сўкиб, уларга мусулмон эмас, балки кофир эканликларини таъкидлаганлар. Асирлар орасида 14 ва 15 ёшли икки болани қимматроқ баҳоларда сотиш учун махсус усталарни чақириб болаларни бичтирганлар. Бу воқеадан бир неча кун ўтгач, асирларни Хива ва Бухоро бозорига қайдаб кетганлар.

Гоҳо ҳатто бутун бир оила қул қилиб сотиларди. Архив ҳужжатларидан маълум бўлишича, 1872 йилда Така туркманлар эронлик Жонгиз ва унинг хотини Гулбиби ҳамда 12 яшар қизини Ҳиротдан олиб келиб, бухоролик Вайскал оқсоқолга 55 тилло бадалига сотганлар. Шунингдек, эронлик Шарифа исмли хотинни ва унинг Жаъфар исмли ўгли ҳамда Гул, Гулон, Зебо исмли қизлари билан бирга Ҳамидбой кичкинага сотганлар. Ҳамидбой кичкина эса 4 яшарли Зебони ўз қўшнисини Чаҳорбойга 30 тиллога сотиб юборган.

Бундан кўриниб турибдики, одам ўғирлаб қул қилиб сотиш у ёки бу халқнинг орасидан чиққан бир ҳовуч кишиларнинг асосий касби бўлган. Бундай кишилар катта хўжаликка эга бўлиш билан бирга, йирик қулфуруш ҳам бўлганлар. Кишиларни ушлаб қул қилиб сотиш уларга катта даромад келтирган. Асирлар мусулмон ёки кофир бўлишидан қатъи назар уларни кофир деб сота берганлар.

Одам ўғирловчилар ўз қўлларига тушган кишиларга нисбатан жуда шафқатсиз бўлганлар. Асирларни йўлда бир-бирларига боғлаган ҳолда олиб кетганлар. Улардан бирортаси юра олмай ёки қувватсизланиб қолса, йўлдаёқ ўлдириб ташлаб кета берганлар. Манзилга етиб келгач, уларни ўзаро тақсимлаб олганлар. Ҳар бир киши ўз ҳиссасига тушган асирни ҳар томонлама текшириб кўрган. Агар асирлар сони кўп бўлса, уларни навларга ажратганлар. А. Вамберининг таъкидлашича, туркманлар ўз қўлларига тушган асирлардан соғлом ва бақувватларини бозор учун ажратиб, қари-қартанларни эса ўзларида ишлаш учун олиб қолганлар. Шу билан бирга, ёш болаларни ҳам ўзлари-

да қолдирганлар. Чунки уларни ёшлигидан жанговарлик руҳида тарбиялаб, оломончилар тўдасининг фаол қатнашчиси қилиб етиштирганлар.

Одам ўғирловчилар ўз қўл остидаги асирларни қариндошларидан пул олиш йўли билан озод қилиб ҳам турганлар. Кўпинча, асирлар ўз ватанларида қолган қавм-қариндошларига «асирликдан қутқариб олиш» ҳақида хат ёки хабар юбориб турганлар. Бундай асирларни вақтинча сотмаганлар. Умуман асирлар олдида икки йўл — биринчиси пул бадалига озод бўлиб кетиш, иккинчиси эса бозорга чиқарилиб сотилишдан иборат бўлган. А. Вамбери туркманлар қўлида бўлган ана шундай қулларни кўргани ва улар билан суҳбатлашгани ҳақида ҳикоя қиларкан, «улардан бири менинг олдимга келиб ўз қариндош-уруғларига хат ёзиб беришимни, хатда, озод қилиш учун талаб қилинаётган маблағни барча мол-мулкларини сотиб бўлса ҳам тўлаб, қулликдан қутқариб олишликларини ёзиб беришимни илтимос қилди ва мен хат ёзиб бердим», — дейди.

Қўлга тушган асир бадавлат бўлса, ундан дарҳол пул олиб қўйиб юборганлар. Асирни пул бадалига озод қилиш одам ўғирловчилар учун фойдали бўлган. Чунки улар асирни сотгунча боқиб, қочиб кетмаслиги учун доим сергак бўлиб туриш каби машаққатлардан қутулганлар. Лекин пул бадалига озод бўладиганлар кўп эмасди. Маълумки асирларнинг кўпчилиги қўл кучи билан кун кўрувчи бева-бечоралардан иборат бўлиб, пул тўлаб озод бўлишга қурблари етмас эди. Умуман қўлга тушган асирларнинг ўндан биригина пул тўлаб озод бўлар, қолганлари эса сотиш учун бозорга жўнатилад эди.

Бозорга сотиш учун ажратилган қулларни даллолар қўлига топширганлар. Улар қул сотувчиларга олдиндан пул ёки озиқ-овқат маҳсулоти бериб қўяр ва шу йўл билан қулни арзон баҳода сотиб олардилар. Ҳар бир даллол ўз «мол»ининг сони 30—50 га етгунча уларни вақтинча ижарага бериб ишлатар ва бу билан уларни боқиб туриш харажатидан қутулар эди. Сотиб олинган қуллар сони 30—50 га етгач, уларни карвонга қўшиб Бухоро ёки Хивага қараб ҳайдар эди. Бундай даллолларни Бухоро ва Хивада дуғмафурушлар деб атаганлар.

Қулликка тушган қул ёки чўрининг ҳаётидаги энг бахтсиз ва аянчли даври унинг даллол қўлига тушган кунидан бошланар эди. Чунки қулфуруш-даллол ўз қўлидаги қул ва чўриларни бозорга «мослаштириши» лозим эди. Бунинг учун, биринчидан, қул ёки чўри сунний мазҳабига мансуб бўлса, уни калтак зарби билан шиа мазҳабига «мансуб», яъни кофир қилар эди. Қул ва чўриларнинг кийим-кечақларини, ҳатто номларини ҳам ўзгартирарди. Иккинчидан, бозорда зарур бўладиган 10—15 та форсча терминларни мажбурий суратда ўргатар ҳамда қулдан «қаерликсан» деб сўралганда «эронликман» деб жавоб беришини алоҳида таъкидларди. Акс ҳолда, ўлдириш билан қўрқитар эди. Ниҳоят, учинчидан, қул ва чўрилар ўртасида оилали ёки болалилар бўлса, уларни бир-биридан ажратиб, бошқа-бошқа одамларга сотиш учун бўлиб юборар эди. Чунки эр-хотин ёки она-болани бирга сотиш олувчига ҳам, сотувчига ҳам манфаат келтирмас эди. Зероки, эр-хотин қул ва чўриларни сотиб олувчи хўжайин ўз қулининг хотинидан тўлиқ фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўларди. Одатда, эр-хотинли ва болали қул ва чўриларнинг баҳоси пастроқ бўлиб, савдонинг бундай формаси қул сотувчи учун фойда келтирмас эди. Ана шундай йўл билан сотилган қуллардан бирининг аянчли ўтмиши ҳақида А. Борнс қуйидагиларни ёзган: «Мен Бухородан чиқиб кетаётганимда бизнинг карвонимизда пул бадалига озод бўлган саккизта эронлик қуллар борлигини билдим. Улардан бири менга ўзининг қулликка тушиши тарихини гапириб берди. Қулнинг гапига қараганда унинг оиласи уч бўлакка бўлиниб, хотини бир кишига, ўғли билан қизи иккинчи кишига, ўзи эса учинчи кишига сотилган. Бироқ, кўп ўтмасдан ўзини бир савоб талаб киши сотиб олиб худо йўлида озод қилган. Лекин хотини ва ўғил-қизини озод қилиш учун кўп ҳаракат қилган бўлса-да, аммо уддасидан чиқа олмаган. Ниҳоят энди мадад истаб Эронга кетаётган экан».

Мана шундай камситишлар, ҳақорат ва калтаклардан сўнг уларни гўё бозор «руҳига» мослаштирар эдилар. Барча тайёргарликлар тамомлангач, бозорга олиб чиқиб сотар эдилар. Қул ва чўриларни сотишдан аввал уларнинг номларини ўзгартирардилар, чунки қулфурушлар бунга алоҳида эътибор берардилар. Қул ва

чўриларга қўйилган янги номлар бўлажак хўжайин оиласига бахт-саодат келиши учун қилинган истақларни ифода этиши керак эди. Масалан, қуллар учун Некқадам (қутлуғ қадамли), Давлат, Шоди (шодлик), Нек (яхши), Қутлуғ ва Жаҳонбахт, чўриларга эса Неки (яхшилик), Давлаткелди, Ҳушкелди, Феруз ва Ёқут каби исмларни қўяр эдилар. Кўпчилик ҳужжат ва қўлёзмаларда учрайдиган номлар юқоридаги фикримизнинг далили бўла олади. Бухорода қулларга берилган номлар орасида айниқса Некқадам анча машҳур исмдир.

Ҳуқуқсизлик ва жабр-зулмнинг энг даҳшатли формаларини қул ва чўрилар ҳаётида кўриш мумкин. Ўтмишнинг машъум тартибларига мувофиқ атрофдан ўғирлаб келтирилган инсон фарзандлари бозорларда мол каби сотиларди. Қулларнинг болалари ҳам қуллик билан дунёдан ўтар эдилар. Зотан, қулчиликнинг бу манбалари мавжуд экан, қул бозорининг равнақ топиши муқаррар бўлган.

ҚУЛ БОЗОРИ

Урта Осиёдаги қул бозорларининг энг йирик ва гавжуми Хива ва Бухорода бўлган. Бундан ташқари, Бухоро хонлигида Қоракўл, Бухоро, Қарши, Чоржўй, Варданзе, Вобкент ва Ёғдудон шаҳарларида ҳам қул бозорлари бўлган¹. Тарихий манбаларга қараганда, Бухоро хонлиги территориясида мавжуд бўлган қул бозорларининг энг каттаси ва гавжуми Бухорода бўлган. Бу ҳақда элчи ва саёҳатчиларнинг ёзиб қолдирган асарларидан кўрилса бўлади. 1558—1560 йилларда Бухорога келган инглиз сайёҳи Антоний Дженкинсон Бухоро шаҳрининг бозор тартиблари ва унинг халқаро миқёсда тутган ўрнини алоҳида таъкидлаган.

Бозорда ҳар хил моллар учун махсус жой ажратилгани каби қул ва чўрилар учун ҳам алоҳида жой белгиланган. Бу бозор «Пойиостона» саройида (ҳозирги Самарқанд кўчасида — Т. Ф.) бўлиб, айни вақтда атрофдан келиб турадиган қулфурушларнинг карвон саройи ҳам бўлган. А. Вамберининг таъкидлашича, маз-

¹ *Филипп Ефремов. Странствование Филиппа Ефремова в Киргизской степи, Бухаре, Хиве, Персии, Тибете и Индии, возвращение его оттуда через Англию в Россию, Казань, 1811, 48-бет.*

Бухоро қул бозорида қул танлаш.

кур сарой тўртбурчак шаклида, 30—35 ҳужрадан иборат бўлган. «Шу кунларда саройнинг барча ҳужралари улгуржи қул савдоси билан шуғулланувчи учта савдогарнинг «моли», яъни қул ва чўрилари билан банд эди»,— деб ёзган эди Вамбери.

1820 йилда Россиядан Бухорога келган элчилар ҳайъатида руҳоний Будрин ҳам иштирок қилган. Будрин «Русские в Бухаре в 1820 году» номли асарида Регистондаги бозорни тасвирлаб, ҳатто бу ерда қуллар ҳам сотилади,— дейди.

1833 йилда Бухорода бўлган инглиз сайёҳи А. Борнс ҳам қул бозорида бўлганлигини ёзган. М. М. Соловьевнинг «Учёная экспедиция в Бухару в 1841—1842 гг.» номли асарида экспедиция қатнашчиси натуралист Александр Леманнинг Бухородаги қул бозорининг тузилиши ҳақида берган маълумоти диққатга сазовордир.

Шубҳасиз, бу бозорга ҳар тарафдан қул ва чўрилар келтириб сотилар ҳамда чет элга чиқарилар эди. А. Дженкинсон Бухоро савдосини тасвирлар экан «ҳиндлар Бухорога оқ нафис газлама ва кийимликлар келтириб, бу ердан чарм, пойи, от ва қул олиб кетар эдилар. Эронийлар эса, аргумоқлар ҳамда сурплар келтириб, бу ердан хом тери, рус моллари ва чет элдан келтирилган қуллардан олиб кетар эдилар», дейди.

Тара ва Тобольск божхоналарининг 1645—1691 йиллар учун берган маълумотида, бухороликлар томонидан мазкур шаҳарларга 84 нафар қул ва чўрилар (ясирлар) келтирилганлиги қайд қилинган. А. Вамберининг таъкидлашича, Бухородан чет элга чиқариб сотиладиган қулларнинг кўпчилигини афғон қуллари ташкил қилган. Чунки афғон қуллари хўжайинга нисбатан қасоскор ва бўйсунмас бўлганлар. Бундай қулларни кўпроқ «тажрибасиз» қозоқларга сотиб юборганлар. Чунки уларнинг «урушқоқ»лиги тез кунда шаҳар халқига ёйилар ва сотиб олишга ҳечким рағбат қилмаган. Г. И. Семенюк кўчманчи халқлар билан Ўрта Осиё хонликлари ўртасидаги қул савдосини тасвирлаб, «XVII—XVIII асрларда кўчманчи халқлар Ўрта Осиё бозорларидан қул сотиб олганлар. Қозоғистондаги сотиб олинган қулларнинг кўпчилигини афғонлар ва эронликлар ташкил қилар эди»¹, — деб ёзади.

Демак, А. Вамбери ёзганидек, Бухоро бозорида ўтмаган қул ва чўриларни қозоқларга сотиб турганлар. Бундан маълум бўладики, Бухоро бозори чет эл билан қул савдосида биринчи ўринни эгаллаган. Аммо Ўрта Осиё миқёсида Хивадан кейин иккинчи ўринда турган.

Бухорода қул бозорининг куни ҳақида айрим нотўғри маълумотлар учрайди. Масалан, А. Борнс Бухородаги қул бозори ҳафтанинг ҳар шанба куни бўлади, дейди. Аммо ўша йили, яъни 1834 йилда Бухорога келган шведияли Демезон Бухородаги қул бозори шанба куни эмас, балки ҳафтада икки марта — сешанба ва пайшанба кунлари бўлишини айтади. А. Борнс маълумотига қараганда Демезоннинг берган маълумоти аниқ ва тўғрироқдир.

Бухоро бозорларида қул ва чўриларни сотиш ёки олиш учун махсус кун тайинланмаган. Балки умумий бозор кунлари бошқа моллар сотилгани каби қул ва чўрилар ҳам ўша кунларда сотила берган.

Бозорга қул ва чўри келтириб сотишда махсус қул жаллоблари катта роль ўйнаганлар. Бундай қул жаллобларининг Ҳирот, Маймана ва Бухорода махсус қул саройлари бўлиб, бозорга жўнатиладиган қул ва

¹ Г. И. Семенюк. К проблеме рабства у кочевых народов. Известия АН Казахской ССР, вып., 1(6), Алма-ата, 1958, 63-бет.

чўрилар мана шу саройларда сақланган. Уларнинг сони маълум даражага етгандан сўнг бозорларга жўнатилган. Қул сотиб олувчи қулнинг ёши, соғлиғи, гўзаллиги, дин ва мазҳаби, бақувватлиги, миллати ҳамда ҳунарини текшириб кўрган. Ҳатто, ички касаллиги ҳамда баданида бирор айби бор ёки йўқлигини билиш мақсадида қулни ярим яланғоч қилиб баданини кўздан кечирган. Чўриларни эса бозорга олиб чиққанда, фақат бир чодирага ўраб олиб чиқар эдилар. Чўри олувчи харидорлар чўрининг ҳуснига, қаддиқомати, сочи, қош-кўзи ва терисининг рангига разм солиб кўрганларидан сўнг, чодирани кўтариб баданида айби ёки касаллиги бор-йўқлигини билиш мақсадида унинг баданини ушлаб кўрганлар. Ана шундай текширишлардан сўнг савдо қилишга ўтганлар.

Бозорда қул ва чўриларни бундай синчковлик билан текшириб кўриш тасодифий бир ҳол бўлмай, балки қадимдан давом этиб келган одатдир. Айниқса, XI асрда ёзилган «Қобуснома» асари бутун шарққа маълум ва мақбул бўлгач, бу тартиб янада кенг кўламда ривож топган. Маълумки, «Қобуснома»нинг ҳар бир бобида маълум бир нарса устида баҳс юритилади. Шулар қаторида қул ва чўриларни қандай тартиб билан сотиб олиш, уларни қандай танлаш ва қайси хилдаги қул ва чўрилар олинса мақсадга мувофиқ бўлиши, ишёқмас, ёмон қул ва чўрилардан қандай қутулиш ва ниҳоят, олинган қул ва чўриларни қандай сақлаш масаласига доир алоҳида бир боб ажратилгандир.

Архив ҳужжатлари ва қўлёзмалардан маълум бўлишича, Бухоро бозоридаги қул олди-сотди савдоси тартиби, характери жиҳатидан «Қобуснома»да кўрсатилган «қўлланма»га ёндошиб келади. Чунончи, «Қобуснома» автори қул сотиб олишда шошилмаслик ҳамда қул танлашда асосан уч нарсага эътибор беришга чақиради: биринчидан, қул ёки чўрининг яширин ва ошкора фазилатлари билан нуқсонларини сеза билиш. Иккинчидан, унинг баданидаги белгилардан яширин ва ошкора касал билан нуқсонларини аниқлай олиш ва учинчидан, унинг зотини (насл), яширин ва ошкора лаёқати ҳамда камчиликларини билишдан иборатдир.

Бундай «қўлланмалар» қул бозоридаги харидорлар учун айни муддао эди. Шунинг учун ҳам қул

олувчи харидорлар гўё ҳайвонни текшириб кўраёт-
гандек ҳаракат қилар эдилар.

Бозорларда қул олувчи харидорларнинг нақадар синчиклаб «мол» танлашларига қарамай, айрим қолларда айбли (касал ёки ярамас одатларга берилиб кетган) қул ва чўрилар ҳам сотилиб турган. Қул ёки чўри сотиб олаётган киши унинг айбини сезмаса ва кейинчалик бу нуқсондан хабардор бўлиб қолса, у қолда олган молини яна эгасига қайтариб беришга ҳақли бўлган. Ана шундай айбли чўриларни яна аввалги хўжайинига қайтариб бериш ҳақида ёзилган аризалардан бирини «Жўнг ва васойиқ» номли қўлёзмада кўриш мумкин. Аризада «Мен даъвогар асл ҳазорлик Зайнаб исмли бир чўрини 20 ашрафий (олтин) бадалига сотиб олган эдим. Кейинчалик маълум бўлишича, мазкур чўри аввалги хўжайиннинг уйида ичкилик ичар экан. Менинг уйимда ҳам бу одатни тарк этмади. Чўрининг бу нуқсонидан мен аввал хабардор эмас эдим. Шунинг учун мендан ўз чўрисини қайтариб олиб, менинг пулимни ўзимга бериши лозимдир»,— дейилади.

Яна бир аризада «Мен даъвогарга асл ироқлик Гуландом исмли бир чўрини 20 ашрафий қизил олтин бадалига сотган эди. Шундан сўнг, мазкур чўрининг аввалги хўжайинидан ҳомиладор эканлиги менга маълум бўлди. Мен аввал бундан беҳабар эдим. Шунинг учун, шариятга мувофиқ, чўрида нуқсон содир бўлгани сабабли ўз чўрисини қайтариб олиб, мен даъвогарга олтинларимни қайтариб бериши лозим»,— дейилган. Аммо бундай чеклаш қонун-қоидалари расмий бўлиб, амалда эса касал ёки нуқсонли қул ва чўриларнинг айбини яшириб сота берганлар, нуқсонли билиниб қолган тақдирда яна қайтариб ола берганлар.

Тарихчи Норшахийнинг хабарига қараганда, Урта Осиёнинг араблар томонидан забт этилиши даврида Вухородан етти фарсах узоқликда Арқуд номли вилоят бўлган. Бу вилоятда бойликка ва зеб-зийнатга қизиқувчи кишилар яшаганлар. Улар ўз уйларида бир жуфтдан товус сақлар эканлар. Араблар Урта Осиёга бостириб кирганларидан сўнг бу вилоятнинг номини «Зотут тавоис» (товуслар эгаси) деб атаганлар (чунки араблар бундан илгари товусни кўрмаган эканлар). Кейинчалик «зот» сўзи туширилиб «тавоис» деб

атаганлар. Норшахий ана шу шаҳарнинг бозорини таърифлаб, «ҳар йили куз фаслида ўн кун давомида бозор бўлар эди. Бу бозорда шундай расм бор эдики, бошқа бозорлардан сурилиб қолган (айби, камчилиги, сифатсизлиги натижасида ўтмай қолган моллар — Т. Ф.) ҳар қандай нуқсонли қуллар, чорва моллари ва бошқа айбдор қолдиқ нарсалар бўлса, ҳаммаси бу бозорда сотила берар ҳамда уларни қайтариб беришнинг ҳеч иложи бўлмас эди. На сотувчи ва на олувчининг ҳеч бир шарти қабул қилинмас эди. Ҳар йили (шу 10 кунда) бу бозорга Фарғона, Чоч (Тошкент) ва бошқа жойлардан келган савдогарлар ва турли ҳожатмандлардан 10 мингдан ортиқ киши ҳозир бўлишар ва кўп манфатдор бўлиб қайтар эдилар»,— дейди.

Демак, VII—VIII асрларда Бухоро территориясида нуқсонли қуллар ва бошқа моллар учун махсус бозорлар мавжуд бўлган, улар оддий бозорларда сотилмаган. Бироқ XVI—XIX асрларда бундай бозорлар йўқолиб кетган.

Натижада нуқсонли ва нуқсонсиз қул ва чўрилар учун битта бозорнинг ўзи кифоя қилган.

Шуни айтиш керакки, XVI—XIX асрлардаги Бухоро қул бозорларини илк ўрта аср бозорлари каби гавжум бўлган деб бўлмайди. А. Борнс ва А. Леманнинг берган маълумотларига қараганда, уруш даврларида бозорга кўплаб қул ва чўри келтириб турилган бўлса, тинчлик даврларда келтирилган қул ва чўриларнинг сони 10—15 дан ошмаган. Шунинг учун ҳам бозорда қул ва чўриларнинг баҳолари гоҳ пасайиб, гоҳ кўтарилиб турган.

Масалан, 1804 йилда Бухоро амири Ҳайдар (1770—1826) Сайид Аҳмад Хўжага ёзган мактубида «... сиз учун бир қул, икки чўри, икки қулбачча ва бир чўрибачча, жаъми олти нафар қул ва чўриларни 280 ашрафийга сотиб олиб жўнатдик»,— деб ёзган.

Будрин қул ва чўрилар баҳоси ҳақида гапириб, «... чўрилар қулларга нисбатан қимматроқ сотилар эди. Қулнинг баҳоси Бухоро червони билан 10—15 червонгача, чўрилар баҳоси эса 80 червон ва ундан ҳам ортиқ бўлар эди»,— дейди. А. Борнс ҳам қул бозорида бўлганлиги ҳақида ёзаркан, «... кўз олдимда уч эронлик қулнинг ҳар бирини 30 тиллодан сотдилар»,— дейди.

Қул бозорида чўрибачча ва қулбаччаларни савдо қилиш.

1841—1842 йилларда Бухорода бўлган натуралист А. Леман ҳам қул бозорига борган. Бозорда фақат икки ёш чўри, бир қул, бир чўрибачча ва икки қулбачча бўлган. У, бозорда қул ва чўриларнинг кам эканлигининг сабабини сўраганда, унга «ҳозир тинчлик даври» деб жавоб берганлар. Леманнинг таъкидлашича, эронлик икки чўри харидорларга ўз баҳоларини ўзлари (240 сўм кумуш билан) айтиб турганлар. А. Вамберининг таъкидлашича, XIX асрнинг 60 йилларида Бухоро бозорида қул ва чўриларнинг ўртача баҳоси қуйидагича бўлган: қуллар: 10—15 яшар — 35 тилло, 15—25 яшар — 45—50 тилло, 25—40 яшар — 80 тилло. Чўрилар: 10—15 яшар (чиройли бўлса) — 70—80 тилло, 15—25 яшар — 50—60 тилло, 25—40 яшар — 40 тилло.

Қулнинг ёши ўсган сайин унинг баҳоси ҳам ўса борган. Чўрининг эса ёши ўсган сайин баҳоси камая борган. Чунки, қулни оғир меҳнатларда ишлатиш учун унинг бақувват бўлишини ҳисобга олганлар. Чўрилардан эса кўпинча уй хизмати ва бола тарбиясида фойдаланилгани туфайли, унинг ёш ва гўзал бўлишига алоҳида эътибор берганлар. Айрим кишилар чиройли чўриларни ўз айш-ишратлари учун со-

тиб олганлар. Ҳатто никоҳлаб хотинликка ҳам олганлар. Бухоро амири Музаффарнинг онаси ва хотинларидан бири ана шундай олтинга сотиб олинган «зарҳарид» чўрилардан бўлган. Аммо Бухоро бозорларида 40 ёшгача бўлган қул ва чўриларгина сотилиб, ундан қарилари сотилмас эди, деган хулоса чиқариш хато бўлар эди. Бозорда уч ёшдан тортиб 60 ёшгача бўлган қул ва чўрилар сотила берган. Юқоридаги фактлардан маълум бўладики, 1800 йилдан 1860 йилгача қулларнинг баҳоларида деярли катта фарқ кўринмайди.

Лекин 1873 йилда Эрондан ўғирлаб келтирилган Некқадамнинг таъкидлашича, бир яшар Некқадамнинг ўзи, унинг 21 яшар отаси, 18 яшар онаси ва 49 яшар бувиси карманалик Содиқбойга 250 тиллога сотилганлар. Бу ҳужжатдан маълум бўладики, 1870—1875 йилларда қул ва чўриларнинг баҳоси анча кўтарилган. Фикримизнинг далили сифатида Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган ҳужжатни кўриш мумкин. Ҳужжатда бундай дейилган:

«Тарих ҳижрий минг икки юз саксон учда жумодул авал ойининг охири (1866 йил октябрь — Т. Ф.) чаҳоршанба куни иқрори мўътабари шаръий қилди Абдурасулбой маъруф валади Муҳаммад Раҳимбойки вакили шаръий собит ал ваколадур завжаси Бибижон бека бинти Наврўз баққолнинг тарафидин эмди айтилур важҳ учун, гувоҳи Жуманиёз валади Қутли Мурод ва Оллоберган валади Бекниёз маъдаладурлар бу жумлағаки, сотдим узил-кесил мусаммотайни Имонбека ва Ойимжон бека бинтони Рўз Муҳаммадбойга муваккилайн мазкуранинг ҳақмулкидин ҳамаги ва тамоми Қадам ном бир дуғма ва Давлат ном бир чўрисини малбағи икки юз эллик тилло, ярим мисқолиға...»¹.

Юқоридаги ҳужжатларга асослансак, XIX асрнинг 60-йилларида қул ва чўриларнинг баҳоси ҳақида А. Вамберининг берган маълумоти ҳақиқатга яқиндир.

¹ Васика, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 569а.

Энди XVI—XIX асрларда Бухоро хонлигида мавжуд бўлган пуллар ҳақида ҳам қисқача изоҳ бериб ўтамиз. 1558—1560 йилларда Бухорода бўлган А. Дженкинсон шу даврларда муомалада бўлган пуллар ҳақида гапириб, «Бухорода олтин пул муомалада йўқ эди. Уларда фақат кумуш танга бўлиб, Англиянинг 12 пенсига тўғри келади. Бир кумуш танга 120 пулга тўғри келади», деб ёзган. Ф. Ефремов Бухоро пуллари ҳақида гапириб, «Бухорода мис, кумуш ва олтин пуллар юритилар эди. Бир тилло ёки ашрафий 30 тангани ташкил қилар, бир танга 10 мис пулдан иборат эди», дейди. Будрин эса Бухоро тиллоси 22 тангани, бир танга 50 пулни ташкил қилар эди, дейди. Будриннинг таъкидлашича, Бухоронинг бир тиллоси рус пулида 16 сўмни, бир танга эса 75 тийинни ташкил қилган. П. Свињиннинг берган маълумотига кўра, 1820 йилларда Бухорода уч хил, яъни олтин (ашрафий), кумуш танга ва қора пул (пули сиеҳ) мавжуд бўлган. Бир тилло 21 кумуш тангадан иборат бўлиб, бир танга 50 қора пулга барабар бўлган. 1820 йилларда Бухорода кўпроқ олтин пул ишлатилган бўлса-да, бироқ 1840 йилларга келиб олтин пул жуда кам ишлатилганлигини кўриш мумкин.

Бухоро хонлигидаги пулнинг курси вақт-вақти билан тебраниб турган, бу эса, шубҳасиз, савдога катта таъсир кўрсатган. Натижада қул ва чўриларнинг баҳолари ҳам ўзгариб турган. Лекин шунга қарамай, қул ва чўриларнинг ўртача баҳолари мавжуд бўлган. XVII асрда Бухоро бозорида қулнинг ўртача баҳоси 47 сўмни ташкил қилган. Қул учун берилган баҳо ўз даврига нисбатан катта салмоққа эга бўлган. Масалан, Бухоро гиламининг баҳоси 2—3 сўм, тулки териси 50 тийин ва қўй териси 6—9 тийин турган. Битта қоракўл териси 10 тийинга сотилган. XIX асрнинг 40-йилларида Бухорода энг яхши қўй 10—12 танга турган. Бир ботмон буғдой 16 танга бўлган. XVIII—XIX асрларда ўрта ҳисобда бир қул учун 75 қўйнинг пули тўланган. Ёхуд бир қул учун 30 тилло ёки кумуш билан 120 сўм тўланган.

Бозорда рус қуллари бошқа миллат қулларига нисбатан қиммат баҳода сотилган. Хива ва Бухоро бозорларида рус қулларининг баҳоси 40—50 червон (тилло), чўрилар эса 50—100 червонгача сотилган.

Бунга сабаб, рус қулларининг серғайрат ва ишчанлиги ҳамда ҳунармандлиги, рус чўриларининг эса оқ танли ва гўзал бўлишидир. Умуман Бухоро хонлигида қул ва чўриларнинг баҳоси анча юқори бўлган. Демак, юқори табақага мансуб кишиларгина қул ва чўриларни сотиб олган ва уларнинг меҳнатидан фойдаланган. Бухородаги қул савдоси ана шундай йўллар билан давом этган.

ҚУЛЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Бозордан сотиб олинган қул ва чўриларни «зарҳарид», яъни олтинга сотиб олинган қуллар деб атар эдилар. Қул эгаси ўз қул ва чўрисини уриш, сўкиш, ҳаттоки ўлдиришга ҳам ҳақли эди. Бироқ, хўжайин ўз қулини камдан-кам ўлдирарди. Чунки бу ўзига зарар келтирарди. Шунга қарамай, айрим ҳолларда хўжайин ўз қули ёки чўрисини калтаклаб ўлдириш ҳоллари ҳам учраб турарди. Масалан, Некқадамнинг айтишига қараганда, унинг 51 ёшли бувиси Зебо момони хўжайин Содиқбойнинг ўғли калтаклаб ўлдирган.

Хўжайин ўз қули ёки чўрисини турли йўл билан айблар, камситар ва таҳқирлар, уларни қаттиқ назорат остида сақлар эди. Қочиб қараётган қул ёки чўрини шафқатсизлик билан азоблардилар. Агар иккинчи марта қочиб қараётган қул қилса, қулоқларидан миҳ билан эшикка қоқиб, шу аҳволда уч кунгача сақлар эдилар. Уч кун ичида саломат қолса, яна аввалгича қулликда қолаверар эди. Бухорода қулликда бўлган Ф. Ефремовнинг ёзишича, қочоқ қулни ушлаб, аввало бурнини, сўнг қулоғини кесганлар, товонини тилиб от думини майдалаб сепганлар, оёқ-қўлларига кишан солиб қўйганлар. Бундай қулларни ҳар қандай оғир ишда ишлатсалар ҳам кишанни ечиб қўймаганлар. Масалан, швейцариялик сайёҳ Мозер 1883 йилда чор ҳукуматининг талабига мувофиқ озод қилинган эронлик қуллардан бирининг бўйинини темир бўйинбоғ (қорғи) қийиб яра қилганлигини ўз кўзи билан кўрганлигини ёзади. Қочоқ қул ва чўриларнинг биллак ёки сонларига маълум бир белгида тамға босиб қўйганлар. Бу уларнинг ягона «безак»лари бўлиб, қаерга қочиб бормасинлар, барибир, қўлга тушганлар.

Қочоқ қулларни ишлатиш тартиби.

Қул ва чўриларга бериладиган озиқ-овқат ниҳоят даражада ёмон эди. Уларга фақат байрам (рамазон ва қурбон ҳайити) кунларидагина гўштли овқат бериларди. Ф. Ефремовнинг ёзишича, Бухорода жўхори билан тариқ унини аралаштириб қуллар ва отларга берганлар. Қулларнинг қишқи ва ёзги кийимлари эски чакмон ёки пўстин ва хом теридан тикилган пой-афзалдан иборат бўлган.

Аммо хон саройидаги қул ва чўрилар бошқаларга нисбатан тузукроқ аҳволда яшардилар. Масалан, 1840 йилда қирғизлар асир олиб, хон саройига совға қилган Иван Марченков бундай ҳикоя қилади: «Хон саройида бир ярим йил ҳарамга сув ташувчи бўлиб хизмат қилдим. Хизматим учун ҳар кун беш қадоқ нон (2 кг) берардилар». Лекин бундай таъминот айрим «бахтли»ларгагина насиб бўлган. Қул ва чўриларнинг кўпчилиги эса оғ ва ярим яланғоч ҳолда кун кечирганлар.

Қул ва чўриларнинг ҳаётини чуқурроқ текшириб қаралса, улар хўжайин томонидан тирик «буюм»га айлантирилганликларини кўрамиз. Хўжайин ўз қули ёки чўрисини бировга ҳада қилиши, гаровга қўйиши, меросга қолдириши, ижарага бериши ҳамда никоҳ маҳрига қўшиши мумкин бўлган. Шуниси қизиқки, шариатга мувофиқ эр киши бир вақтнинг ўзида тўрттадан ортиқ хотин олиши мумкин бўлмаган, лекин, ўз мулкида бўлган барча эрсиз чўрилар билан алоқада бўлиши мумкин бўлган. Ҳолбуки, ислом дини ақидаларига кўра, хотин-қизларнинг фаҳш йўлига кириши ман қилинган. Хотин-қизлар ўз қариндош-уруғлари,

етти ёшгача бўлган болалар ҳамда қуллар олдида чо-
дирасия юриши мумкин бўлган. Аммо хотин-қизлар ўз
қариндош-уруғлари ҳамда қуллар билан никоҳланиши
шариатга мувофиқ мумкин бўлмаган. Шунингдек,
хўжайин ўз чўрасига ёки қул ўз хўжайинига (хўжа-
йин хотин киши бўлса) уйланиши ман қилинган.
Лекин уйланиш зарурати туғилса, хўжайин аввал
қулни ёки чўрини озод қилиши, шундан сўнг никоҳ
ўқитиши мумкин бўлган. Бироқ бундай қонун-қонда-
ларга кўпинча амал қилинмаган. Ҳатто айрим киши-
лар ўз уйларида яширинча фоҳишахоналар очиб, чи-
ройли чўрилардан келтириб, улардан даромад манбаи
сифатида фойдаланганлар. Ана шундай кишилар қў-
лида мажбурий суратда фаҳш йўлига киритилган чўри
ўзининг бошидан кечирган кунлари ҳақида қуйида-
гича ҳикоя қилади.

«... мени Хивалик Муҳаммад Каримбой карвонбо-
ши бозордан сотиб олган эди. Мен ёш ва гўзал эдим.
Авваллари карвонбошининг ўзи мен билан алоқада
бўлиб, кейинчалик ҳар хил амалдорлар ва пулдор
йигитларни келтириб менга қўша бошлади. Мен бунга
кўнмадим. Аммо карвонбоши мени «чормих» усулида,
яъни ерга ётқизиб, уйнинг тўрт томонига қоқилган
михларга оёқ-қўлларимни боғлаб қўйиб, ўз «хари-
дор»ларига сота бошлади. Мана шундай аҳволда бир
неча йил ўтди. Ниҳоят гулафшон касалига мубтало
бўлганимдан сўнг, мени Бухорога келтириб сотиб
юборди».

Худди ана шундай аҳвол XVII—XVIII асрдаги
Сибирь қулдорларида ҳам мавжуд бўлган. Агар қул-
дор бирор жойга кетаётиб, ўз чўрасини олиб кетишни
истамаса, ёки чўри унга ёқмай қолган бўлса, у қолда
чўрини қолдириб кетган. Бироқ чўрини уйда қолдир-
мас, балки бирор одамга маълум муддатга ижарага
бериб кетган¹. Муддат тамом бўлгач, яна қайтариб
олган. Ижарага қўйишнинг бундай усули хўжайин
учун фойдали бўлган, албатта. Шунинг учун ҳам қул-
дорлар ўз чўриларини ана шундай «касбга» ўргатган-
лар. Бунинг натижасида оммавий фоҳишахоналар
вужудга келган.

¹ С. С. Шашков. Рабство в Сибири, том II, С.-Петербург, 1898, 507-бет.

Хўжайин ўз қўл остидаги қул ва чўриларнинг шахсий ишларига ҳам аралашиб ҳуқуқига эга бўлган. Чунончи, қул уйланмоқчи, чўри турмушга чиқмоқчи бўлса, албатта хўжайиндан рухсат олиши лозим бўлган. Акс ҳолда бундай никоҳ шарият томонидан ҳам нотўғри деб ҳисобланган. Айни вақтда қул ва чўри ўзи хоҳламагани ҳолда, хўжайин ўзи хоҳлаган кишига никоҳлаб қўйишга ҳақли бўлган. Хўжайин ўз қул ва чўриларини бир-бирига никоҳлаб қўйишдан манфаатдор эди. Чунки никоҳланган қул ва чўрилардан туғилган болалар ҳам хўжайиннинг қули ҳисобланган. Бундай болаларни «қин» ёки «хоназод», айрим вақтларда эса «қолис қул»¹, яъни қулдан бўлган қулбачча деб атаганлар. Масалан, Некқадамнинг онаси — 19 ёшли Моҳбонуни хўжайин Содиқбой Жавҳар исмли қулга никоҳлаб беради. Моҳбону Жавҳардан уч қиз туғади. Шубҳасизки, бу қизлар ҳам Содиқбойнинг «хоназод» чўрибаччалари бўлганлар. 1886 йилда қизлар оналари Моҳбону билан биргаликда Содиқбой томонидан озод қилинганлар. Бу ҳақда махсус тузилган васиқа-ҳужжат ҳам бор.

Хўжайин қариб қолган ва меҳнат қобилиятини йўқота бошлаган қул ва чўриларга озодлик «бахш» этарди. Аммо бу озодлик хўжайин томонидан қилинган «марҳамат» бўлмай, балки туб моҳияти билан битта нонхўрдан қутулиш эди. Лекин озод қилинганлар хўжайинга маълум миқдорда пул тўлаганлар. Бундай қул ва чўриларни «мукотаб», яъни ўз моли (пули) бадалига озод бўлган қуллар деб атаганлар.

Қул ёки чўри ўз пулига ўзини хўжайиндан сотиб олса, мукотаб қуллар ёки мукотаба чўрилар деб аталган. Масалан, хўжайин ўз қули ёки чўрисини мукотаб қилиш учун «мен сени 100 тилло бадалига мукотаб қилдим» деса, қул ҳам бу шартни қабул қилса, ўша кундан бошлаб мукотабга айланади ва белгиланган пулни ўз вақтида тўлаши лозим бўлади. Акс ҳолда мукотаблик шартни бузилган деб ҳисобланади. Мукотаб қилинган қул ва чўрилар ўз қарзларини тўлаш учун бирор касбни ўрганишга мажбур бўлганлар.

¹ Шаҳри мултасари виқояти туркий, Тошкент, 1901, 409-бет.

Бинобарин, уларга хоҳлаган касб билан шуғулланишга ижозат берилган.

Қул ва чўриларнинг яна бир хили «мудаббар», яъни хўжайин вафотидан сўнг озод бўлишига васиқа олган қуллардир. Мудаббар қилинган қул ва чўриларга хўжайин «мен ўлганимдан кейин мутлақо озодсан» деган мазмунда васиқа ёзиб беради. Фақат хўжайин вафотидан сўнг улар озод бўладилар. Чўрилар орасида эса «истилод» ва «уммвалад» деган турлари ҳам бўлган. Хўжайин ўзи учун ажратган чиройли чўриларни истилод қилинган чўрилар деб аталган. Истилод қилинган чўрилар ўз хўжайинларидан бола туғсалар бундай чўриларни «уммвалад», яъни хўжайин боласининг онаси бўлган чўрилар деб атаганлар. Айрим қул ва чўриларни маълум миқдордаги маблағ ёки маълум муддат давомида хизмат қилиш шарти билан озод қилганлар. Бундай қул ва чўриларни «шартли қуллар» деб атаганлар.

Шундай қилиб, Бухородаги қул ва чўриларни етти хил (тур), яъни зарҳарид, хоназод, мукотаб, мудаббар, истилод, уммвалад ва шартли қуллар каби гуруҳларга бўлганлар.

Хўжайин бозордан сотиб олган «зарҳарид» қул ва чўрилари устидан хоҳлаганча ҳукмронлик қилиш билан бирга, истаган вақтида бозорга олиб чиқиб сотиш ҳуқуқига эга бўлган. Шунингдек, «хоназод» деб аталган қул ва чўриларни ҳам зарҳарид қуллар каби эксплуатация қила олса-да, бироқ уларни сотиш ҳуқуқига эга бўлмаган. «Мукотаб», «мудаббар» ва «уммвалад» қилинган қул ва чўриларни сотиш, бировга ҳады қилиш, садақага бериш, меросга қолдириш ва маҳрга қўшиш мумкин бўлмаган. Чунки бундай қул ва чўрилар маълум вақтдан сўнг озод бўлишлари мумкин бўлган.

Қул ва чўриларнинг юқорида кўрсатиб ўтилган турлари оғзаки ривоятлар асосида эмас, балки диний асарлардаги шаръий ривоят ва ҳадисларга мувофиқ равишда вужудга келган. Ислом динининг барча қонун-қоидаларини ўз ичига олган «Ҳидоя», «Мухтасар», «Жомиларумуз» ва шу каби асарларда юқоридаги масалалар аниқ ва муфассал баён қилинган. Бу асарларда бошқа масалалар каби қул ва чўрилар масаласи ҳам қулдор манфаатига мослаштирилган. Бу ўз

вақтида асосий «қўлланма» бўлган. Қози маҳкамаларида барча жанжалли масалалар қаторида қуллар ва қулчиликка доир масалаларни текшириш ҳамда ҳал қилишда ана шу «қўлланма»лардан фойдаланганлар. Мазкур қўлланмалар қул ва чўриларни қулдорлар қўлига тилли ҳайвон сифатида боғлаб берган. Уларни инсоний ҳуқуқларнинг барчасидан маҳрум қилган. Хулоса қилиб айтганда, бу қўлланмалар қул ва чўрилар учун фақат эркин хаёл суриш билан ухлаганда бемалол туш кўриш ҳуқуқинигина қолдирарди, холос.

Аммо қул ва чўрилар шу кейинги ҳуқуқлардан ҳам тўла фойдалана олмаганлар. Иш кунининг ҳаддан ташқари узун бўлиши ва меҳнатнинг оғирлиги натижасида хаёл суриш учун ҳам вақт топа олмаганлар.

ҚУЛ КУЧИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, Бухорода қул меҳнатидан кенг кўламда фойдаланиб келинган. Қуллардан кўпроқ уй ишларида, боғдорчилик, чорвачилик, савдо-сотик ишлари, ҳарбий ишларда фойдаланганлар. А. Вамбери «Ўрта Осиёда деҳқончилик ишлари бутунлай қуллар қўлида эди»,— деб ёзган. Ҳолбуки, 1819—1820 йилларда Хивада бўлган Н. Муравьёв «ернинг бир қисмини ўзлари, бир қисмини эса қуллар ишлар эдилар»,— деб ёзган. 1793—1794 йилларда Хивада бўлган В. В. Григорьев деҳқончилик масаласида сўз юритиб, «ернинг кўпроқ қисмини қуллар ишлаб берар эдилар»,— деб ёзган. Мана шу фактларга қараганда, А. Вамбери айтганидек, Ўрта Осиёда деҳқончилик ишлари бутунлай қуллар қўлида қолмай, балки деҳқончилик ишларининг бир қисмидагина қуллардан фойдаланганлар.

А. Вамбери қишлоқ хўжалик тақдирини бутунлай қуллар қўлига топшириб қўйишдек хато фикрни ўртага ташлашда катта феодал ер хўжалигидан нарига ўта олмаган. Дарҳақиқат, катта мулк эгалари бўлган феодаллар ўз ерларида чоракор деҳқонлар билан бир қаторда қуллар кучидан ҳам кенг фойдаланганлар. Бундай хўжаликларда ишлатилган деҳқонларнинг аҳволи қуллардан фарқ қилмаган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, қул ва чўриларнинг бақолари жуда қим-

мат эди. Шунинг учун ҳам қул кучидан фақат катта мулк эгалари фойдаланганлар. Бундай катта мулк эгаларининг беш юздан мингтагача қуллари бўлган. Масалан, Жўйбори шайхларидан Хўжа Саъдга отаси Хўжа Исломдан йилқилар, қўйлар, туялар, қўш хўкизлар, кимхоб-бархитлар, Туркистон ва унинг атрофидаги ерларда бўлган минглаб таноб экин майдонлари билан бирга 300 қул ҳам мерос қолган.

Бироқ Хўжа Ислом ва унинг ўғли Хўжа Саъдлар ҳақида бошқача маълумотлар ҳам учрайди. «Матлаб ат-толибин» номли асарда Хўжа Саъднинг «мингта қули бор эди»¹— дейилган. Фикримизча Хўжа Исломдан қолган мерослар қаторида уч юз қул ҳам бўлгани тўғри, аммо, Хўжа Саъд даврига келганда мазкур қуллар сони кўпайиб мингтага етган бўлиши керак. Дарҳақиқат, Туркистон ва унга қўшни бўлган мамлакатларда ери бўлган ҳамда ҳисобсиз йилқи, қўй ва туяларга эга бўлган йирик феодалда уч юз эмас, балки ундан ҳам кўпроқ қулларнинг бўлиши ҳақиқатдан йироқ эмас. Аммо бу қулларнинг ҳаммаси фақат деҳқончиликда ишлатилмай, хўжаликнинг бошқа соҳаларида,— уй ишлари, қурилиш ишлари, муншилик ва отбоқарликда ишлатилганлар.

Худди шунга ўхшаш, Жўйбори шайхларидан йирик феодал Сайид Тожддин Ҳасан ҳақидаги маълумотларни ҳам кўриш мумкин. Шайхга қарашли мулкда беш юз қул бўлиб, уларнинг мансаблари ва касблари ҳам бўлган. Қуллардан «Хўжамқул қалмоқ кичик баковул, Бойкелди омборчи, Меҳтарчеҳра фаррошхона меҳтари, Йўлимберди мирохур элчи, қўйбоқар Ҳазрат эшоннинг ғончиси эди. Қирқ нафар гулкор наққош эдилар. Бошқалари эса Хосада деҳқончилик билан машғул эдилар»,— деб таърифлайдилар.

Мазкур маълумотлар қулларнинг сони, касби ҳамда қайси миллатга мансуб эканликларини ёритибгина қолмай, балки феодал ўзига ишончли қулларни ҳар хил лавозимларга тайинлаб, айни вақтда, шулар орқали ўз хўжалигини бошқариб турганлигини ҳам кўрсатади.

¹ Матлаб ат-толибин, ҶаССР ФА ШИ, қўлёзма, инв. № 80, саҳифа 81.

Катта ер эгалари ўз хўжаликларини бошқаришда ишончли қуллардан фойдаланганликлари тасодифий эмас, албатта. Бундай сиёсат асрлар давомида одат тусига кириб қолган иқтисодий сиёсат бўлган. Масалан, Темур ўзининг ёшлик йиллари ҳақида гапириб, «мен 21 ёшга тўлган эдим. Шу йил отамнинг деҳқончилиги яхши бўлди. Моллар кўп туғди, мен ҳар бир ўн қулга бир бошлиқ тайинладим, ҳар 20 отни бир уюр қилдим. Ҳар уюрни бир қулга тошпирдим, ҳар ўн туяни ва ҳар минг қўйни боқиб учун бир қул тайинладим. Ўзимнинг мулкимни қараш ва идора қилишни энг ишончли қулимга тошпирдим», — дейди.

Тарихий қўл ёзмалар ҳамда архив ҳужжатларининг маълумотига қараганда, Бухоро хонлигида катта мулк эгаларининг сони XIX аср бошларига келиб камая бошлайди. Ҳужжатларга асослансак, XIX аср давомида Бухоро хонлигида 30—40 дан ортиқ қул ва чўриси бўлган феодаллар ҳақида ҳозирча маълумот йўқ. 1821 йилда Чоржўйдан амир Ҳайдарга юборилган (қулдорлар ва қуллар ҳақидаги) рўйхатда ҳам бундай маълумот учрамайди. Карманалик Содиқбойнинг собиқ қули Некқадамнинг сўзига қараганда Содиқбой Кармана вилоятининг Бешкент қишлоғида энг йирик феодал бўлган. Унинг қарамоғида «100 таноб ер, 2000 қўй, тўрт жуфт хўкиз, ўнта қул, икки чўри ва саккизта етими» бўлган. Бундан кўриниб турибдики, XIX асрга келиб юзлаб қулларга эга бўлган йирик мулк эгалари камая борган.

Бухорода қуллардан чорвачилик соҳасида ҳам фойдаланганлар. Қуллар хўжайинларининг чорваларини шаҳар ёки қишлоқ атрофидаги ўтлоқларда боққанлар. Бироқ хўжайин қулларга ўз молини топширишда уларнинг қочиб кетишларини назарда тутиб, маълум вақтга етадиган озиқ-овқатдан бошқа ҳеч нарса бермаган. А. Вамбери Бухорога келаётганида мол боқиб юрган эронлик қуллар кулбасида меҳмон бўлгани ҳамда уларнинг турмуши нақадар оғир эканлиги ҳақида ёзган. А. Борнс ҳам туркманлар орасида эканлигида эронлик қулларнинг мол боқиб юрганини ўз кўзи билан кўрганлигини ёзиб қолдирган.

Бухорода қулларни қурилиш ишларида ҳам ишлатганлар. Катта феодаллар ўз хўжаликларидаги қуллардан баъзиларини иморат ишларига белгилаб қўй-

ганлар. Масалан, XVII аср феодалларидан — Яланг-тўшбийнинг 3000 қули бўлиб, улардан бир қисмини у шаҳар қурилишларида ишлатган.

Қуллардан суғориш ишларида ҳам фойдаланганлар. Бундан ташқари, қулларни конларда ҳам ишлатганлар. Хивада қулликда бўлган, кейинчалик озод қилиниб, С.-Петербургда келтирилган Максимнинг сўзига қараганда, Хива ва Бухоро чегарасида олтин ва кумуш конлари бўлиб, бу конлар қўшни давлатлардан қўрқиниб, бутунлай ёпиб қўйилган ёки жуда махфий равишда қазиб чиқариб турилган.

Ф. Ефремовнинг маълумотига қараганда, Хива яқинида икки тоғ бўлиб, унда олтин ва кумуш конлари бўлган. Хоннинг буйруғига мувофиқ, Бекович Черкасский отрядидан асирга олинган рус кишисини ана шу конларга олиб бориб, коннинг катта-кичиклиги ҳамда ундаги бойликнинг миқдори қанча эканлиги ҳақида сўраб билганлар. Шундан сўнг рус асирини кон ичига киритиб, устидан кўмиб юборганлар. Умуман конлар жуда махфий сақланиб, қаерда жойлашгани ва қандай ҳолатда эканини ҳеч ким билмаган. Конларда ишлатиладиган қуллар конга етиб келгунларича кўзларини боғлаб қўйганлар. Конда ишлаб қуч-қувватини йўқотган ва қариган қуллар ўша ернинг ўзида ўлдирилган.

Бухоро қулдорлари қуллар кучидан ҳар бир соҳада фойдаланганлар. Айрим савдогарлар сафарда ўзлари билан бирга қулларни ҳам олиб юрганлар. Бундай «сафар» қул учун бир хўжайиндан иккинчи хўжайин қўлига ўтиш, яъни сотилиш бўлган, холос. Архив ҳужжатларидан маълумки, қоракўллик Мавлонберди карвонбошининг одами Раҳимқули Урганчдан 2000 қўй, ўнта қул ва икки туяни Бухорога олиб келган.

Қўйфуруш савдогарлар қўй сотиб олиш билан бирга, қўйни ҳайдаб кетиш учун қуллардан ҳам сотиб олганлар. Манзилга етиб, қўйларни сотиб тугатгач, қулларни ҳам сотиб юборганлар.

Қуллардан ҳарбий ишларда фойдаланганликлари қадимдан маълум. Ф. Ефремовнинг таъкидлашича, Бекович Черкасскийнинг Хивага қилган миссияси барбод бўлгач, унинг отрядидаги рус аскарларини асирга олиб, ҳар тарафга қул қилиб сотганлар. Шу ҳарбий асирлардан 100 кишини махфий равишда Бу-

хоро хони Абулфайзхонга ҳам юборганлар. Абулфайзхон асирларга яхши муносабатда бўлиб, уларни ўз саройида махсус гвардия сифатида сақлаган. Улардан бирини тўпчи боши лавозимига тайинлаб, Қоплон деб ном берган. Кейинчалик гвардияга нўғайлар ҳам қўшилиб, 500 кишига етган. Ҳаммасини руслар деб атаганлар. Абулфайзхон ўз аскарларига ишонмагани учун ана шундай йўл тутиб, мазкур гвардияни сарой посбонига айлантирган. Бу ҳақда 1721—1724 йилларда Бухорода бўлган рус элчиси Ф. Беневени ҳам алоҳида таъкидлаб ўтади. Беневенининг ёзишича, хонга қарашли махсус қўшин (дружина ёки гвардия) 350 қурулли қалмоқлардан, 150 хоназод, яъни ота-онаси рус қулларидан бўлган ҳамда ислом дини руҳида тарбияланган қулбаччалардан ва 30 нафар христиан динига мансуб бўлган рус қулларидан иборат бўлган.

1843 йилда амир Насруллога қарашли махсус қўшиннинг сони тўрт мингга етган. Улар орасида эрон ва рус қуллари ҳам бўлган. Қўшиндаги озод аскарлар учун маош тўлангани ҳолда, қулларга маош тўланмаган. Амир Насрулло (1827—1860) даврида Бухорога келган Абдулсамад Табризий амирнинг ижозати билан энг бақувват ва энчил 200 қулни бозордан сотиб олиб, инглиз тартибида аскар тузган ҳамда уларга «сарбоз» деб ном берган. 1841—1842 йилларда Бухорода бўлган рус элчиси Бутенов ҳам Абдулсамад Табризийни кўрганлиги ва у билан гаплашганлигини ёзиб қолдирган.

Дастлабки даврда сарбозларнинг сони 500 киши бўлган. Уларнинг аксарияти эронлик қуллар бўлиб, рус қулларидан эса 30 киши бўлган. Кейинчалик сарбозлар отряди 700 кишига етган. Булардан етти «даста» (рота) тузилган. Ҳар бир даста икки «ним даста» (ярим рота), тўрт «расад» (взвод) ва саккиз «бара» (ярим взвод)га бўлинган. Ҳар бир дастага раҳбарлик қилиш учун алоҳида «юз боши» ва унинг ёрдамчиси «қоровулбеги» тайинланган. Расадларга эса «панжоҳбоши»лар, яъни элликбошилар ва уларнинг ёрдамчилари «панжоҳбошийи хурд», яъни кичик элликбошилар раҳбарлик қилган. Шундай қилиб, ҳар бир дастада 10 офицер, 10 кичик офицер (даҳбоши), 80 оддий аскар (сарбоз) ҳамда икки ноғарачи ва икки сурнайчи бўлиб, жами 104 кишидан иборат бўлган.

1858—1859 йилларда Россия ҳукумати сотиб олиб озод қилган собиқ сарбоз Иван Марченковнинг айтишича, Бухородаги сарбозлар сони 1000 кишига етган. Уларнинг кўпчилиги эронлик қуллар бўлган. Рус қуллари озчиликни ташкил қилган. Шунга ўхшаш, собиқ сарбоз Корнило Суворовнинг сўзига қараганда, сарбозлар 1000 кишидан иборат бўлиб, уруш вақтларида эса 1200 кишига етган. Барча сарбоз қўшинларига Шерукхон номли киши бош бўлган. Суворовнинг ўзи ҳам вақт-вақти билан даҳбоши ва панжоҳбоши мансабларига кўтарилиб турган. 1858 йилда Бухорога келган рус элчиси полковник Игнатъев Бухородан озод қилиб олиб кетган ўн бир рус асирининг саккизтаси амир қўшинида сарбоз бўлган.

Сарбозликка олинган қулларнинг ҳаммаси бир жойда яшаганлар. Улар учун Бухоронинг Ўғлон ва Талипoch дарвозалари ўртасида махсус уйлар қурилган, ҳар бир сарбознинг бир йиллик озиқ-овқати учун 12 тиллодан пул берилган. Аммо кейинчалик бу маблағ олти тиллога тушиб қолган.

Уруш вақтларида эса ҳар бир сарбозга бир кунда учтадан нон берилган ҳамда кунда бир марта палов қилиб берилган. 1855 йилдан кейин озиқ-овқат ўрнига уч кунда бир танга пул бериладиган бўлган.

Собиқ сарбоз И. Марченковнинг айтишича, сарбозлик мухлати сотиб олинган сарбознинг баҳосига қараб белгиланган. Сарбозликка бухороликлар ҳам қабул қилинган. Архив ҳужжатларидан маълумки, сарбозлар умрбод хизмат қилишга маҳкум этилганлар. А. Л. Троицкаянинг таъкидлашича, 1855 йилда амир Насрулло Шаҳрисабзни забт қилгач барча сарбозларни озод қилган. Ҳақиқатда эса, Шаҳрисабз урушида яхши хизмат кўрсатган айрим сарбозларгина озод бўлган. Чунки, архив ҳужжатларига қараганда, 1886 йилда тўпчибоши дастасида сарбоз бўлиб хизмат қилаётган Диловар, Мусо, Гавҳар, Ислом ва Некқадамлар ўзлари ҳали ҳам озод бўлмаганликлари ҳамда озодлик васиқаларини олмаганликлари ҳақида амир Абдулахадхонга ариза берганлар. Аризада «Жаноби олийнинг шарофатли давлатлари соясида, барча қуллар ўз озодлик хатларини олдилар. Бу қуллари ҳалигача озодлик хатларини олганлари йўқ. Олий меҳри-

бонлик қандай бўлар экан деган умидда бандалик арзини қилдик. Ихтиёр ўзларидадир»,— дейилган.

Бу фактларга қараганда, Бухорода амир қўшинлари орасида сарбозлар дастаси деярли зарҳарид қуллардан ташкил топган бўлиб, уларнинг хизмат муддати умрининг охиригача ёки куч-қувватини йўқотгунча давом этган. Бунга, собиқ сарбоз 63 ёшли Василий Пшеничниковнинг айтганлари далил бўла олади. У 40 йил қулликда бўлиб, қўлдан-қўлга ўтган. «Ниҳоят,— дейди В. Пшеничников,— сарбозлик таъсис этилгач, амир кишилари мени собиқ хўжайинимдан 20 червонга сотиб олиб, сарбозликка бердилар. Мен 22 йил сарбоз бўлдим. Кейинги икки йилда хизматдан ташқари (отставка)да бўлдим». Маълумки, 40 йил қулликда бўлган киши бундан буён сарбозлик учун ярамай қолиши аниқ. Шунинг учун ҳам В. Пшеничников отставкага чиқарилган. Умуман, сарбозлар дастасида хизмат қилиш учун сотиб олинган қул умрининг охиригача шу хизматда қолган.

Амир ва беклар қул ва чўриларга таққир ва нафрат билан қарасалар-да, уларнинг истеъдодларига мафтун бўлар эдилар. Амир сотиб оладиган «зарҳарид» қулларнинг бақувват, эпчил бўлишига алоҳида эътибор бериларди. Уларнинг истеъдодлилари юқори мансабларга ҳам кўтарилар эди. Сотиб олинган қулни ҳарбий хизматга лаёқати, ҳарбий хизмат жараёнида қўлга киритган ютуқларига қараб юқори мансабга кўтарар эдилар. Бундай анъаналар қадимдан давом этиб келарди. Масалан, Низомул-мулк «Сиёсатнома» асарида сомонийлар давлати ҳарбий ишларда қуллардан қандай фойдаланганлиги ҳақида муфассал баён қилган. Йирик давлат арбобларидан Алптегин ўтмишда қул бўлиб сомонийлар саройида тарбия олган. У 35 йиллик хизматдан сўнг, Хуросон сипохсолор (лашкар боши)лик лавозимига муяссар бўлган.

Кейинги даврларда ҳам ўз истеъдоди билан юқори мансабларга кўтарилган қулларни кўрамиз. Ф. Ефремов ўз саргузаштларида, Бухоро тахтига эгалик қилган манғитлар сулоласининг бошлиғи Дониёл оталиқ томонидан аввал элликбоши, сўнгра Самарқанд ёнидаги жангда кўрсатган жасорати учун юзбошилик мартабасига кўтарилганлигини ҳикоя қилади.

1674 йилда Абдул Азизхон рус давлати билан Сибирь орқали бўладиган алоқани кучайтириш мақсадида Ҳожи Фарруҳни Москвага элчи қилиб жўнатади. У асли астраханлик рус бўлиб, қалмоқлар асирга олганлар ва Бухоро хонига «совға» қилиб юборганлар. У саройда ўсиб, тўпчибоши даражасигача кўтарилган. Бундай қуллар доим таъқиб остида яшаганлар. Амир ва беклар уларга ишонмаганлар. Улардан истаганларича фойдалангач, ҳар хил баҳоналар билан йўқ қилиб юборганлар. Масалан, амир Музаффар даврида асирга олинган сибирлик казак Алексей Яковлев қулликдан қочмаслик шarti билан амир қўшинини яхшилашга ҳаракат қилган. Унга Усмон деб ном қўйганлар ва беклик унвонини ҳадыя қилганлар. Усмонбек амир қўшинида замбарак қуйиш, порох ишлаш билан бирга, бир хил мундир кийишни, рус командаси ҳамда музикани жорий қилган. Шундан сўнг, уни амирга хиёнат қилишда айблаб, бўғиб ўлдирганлар.

Қул ва чўриларни эксплуатация қилишнинг энг ашаддий ва мудҳиш формаларидан бири вақфдир. Масалан, 868 ҳижрий йилининг олтинчи рамазон ойида (1464 йил 13 май) тузилган вақф ёрлиғига мувофиқ, Ҳабиба Султонбека тарафидан Самарқанддаги Ишратхона мақбарасининг вақфи учун 32 қул ва чўри билан бирга Сарой Молик қишлоғи ҳам берилган. Қулларнинг бир қисми шу қишлоқда деҳқончилик билан шуғулланганлар. Кейинчалик, 882 ҳижрий йилининг олтинчи зулқаъда ойида (1478 йил 3 февраль) юқоридаги вақфга қўшимча равишда яна 19 қул ва чўри берилган.

Архив ҳужжатларидан бирида XVIII асрда Бухородаги Шайхул Олам Боҳарзи вақфи учун 18 қул сотиб олингани ва бу қулларни озод қилиб вақфга топширилгани ёзилган. Мазкур қуллар хонақоҳнинг ички ва ташқи хизматларини қилишлари ва шу хонақоҳга вақф қилинган мулкдан келадиган даромад ҳисобига яшашлари лозим эканлиги айтиб ўтилган. Вақфномада вақф қилувчи шахс мазкур қуллар ҳақида баён қилиб, «уларни умрларининг охиригача шу хонақоҳнинг хизматини қилиш ва бошқа жойга кетиб қолмаслик шarti билан озод қилдим», — дейди.

Демак, вақф учун сотиб олинган қул ва чўриларни вақфга бериш бараварида озод қилганлар. Бу озодлик

уларни вақф мулкига умрбод биркитиб қўйишдан иборат бўлган.

Бухорода қул ва чўрилардан уй-рўзгор ишларида ҳам кенг фойдаланиб келинган. Хўжайин уларни ҳатто никоҳ маҳрига ҳам қўшган.

Масалан, УзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган 331^а рақамли ҳужжат никоҳ маҳрини тайинлаш масаласидаги васиқадири. Васиқа 1833 йилда Бухорода ёзилган бўлиб, васиқада «...Эшон ҳалифа раҳматлининг ўғли, фазилатли ва диёнатли Мулло Лутфулло ўз тарафидан фақиҳ ва фазилатли эшон Мулло Убайдулло маҳдумнинг ифбатли ва пок қизи Меҳрибон бонунинг никоҳ маҳрига ҳаммаси бўлиб бир нафар асли эронлик Бозор номли қулни ва бир асли эронлик Зайнаб исмли чўрини ҳамда Бухоройи фоҳира шаҳрида (у шаҳарни султонлари билан ҳамма балолардан сақласин) Хўжа Тиббан гузаридаги кўп уйлик бир бўлак ҳовлини берганига иқроп бўлди», — дейилган.

Ислом дини ақидаларига кўра келин билан куёв ўртасида никоҳ хутбаси ўқилишдан аввал, куёв тарафидан келин учун маҳр эълон қилиниши зарур бўлган. Шариатга мувофиқ, маҳр учун бериладиган маблағнинг қанчалик кўп бўлиши куёвнинг ҳиммат ва давлатига боғлиқ бўлган. Аммо маҳрнинг миқдори ўн тангадан кам бўлмаслиги шарт қилинган.

Юқоридаги ҳужжатдан маълум бўлишича Бозор билан Зайнаб жонли «буюм» сифатида келин маҳрига тушганлар.

Бек ва ҳокимлар томонидан амирга совға қилинган ёш қулбачча ва чўрибачча.

Шуни ҳам айтиш керакки, қул ва чўриларни маҳрга бериш одатлари фақат Бухорога хос бўлмай, балки Хива ва Қўқон хонликларига ҳам мансубдир.

Кўчманчи халқлар ўртасида ана шундай одатларнинг иккинчи хили, яъни куёв тарафидан келин учун бериладиган қалин ёнига қул ва чўрилардан қўшиб бериш ёки келиннинг ота-онаси тарафидан бериладиган сеп ёнига қул ва чўрилардан қўшиб бериш кенг тарқалган.

Бухоро қулдорлари ўртасида қул ва чўриларни ҳады қилиш одатлари ҳам мавжуд бўлган. Хўжайини ўз қул ва чўриларидан айримларини ўзининг яқин кишиларига ёки қариндошларига инъом қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Кичик амалдорлар юқори мансабдорларга, «мурид»лар ўз «пир»ларига ва ҳокимлар амирга ана шундай инъомларни қилиб турганлар. Масалан, амир Ҳайдар Сайид Аҳмад хўжага бошқа совғалар билан бирга «икки қул ва бир чўрини боласи билан бирга» юборганини ёзади.

Бухоро хонлигига қарашли вилоят, туман ва қишлоқлардан энг яхши қул ва гўзал чўриларни амирга тортиқ қилиб турганлар. Ҳожи Фарруҳ ва Филипп Ефремов ана шундай тортиқ қилинган қуллар эди. Бундай воқеани амир Насруллонинг Самарқанддан қушбеги Муҳаммад Шоҳбийга ёзган мактубида ҳам кўриш мумкин. Мактубда «Қаттақўрғон мирининг ҳады қилган бир чўриси бор эди. Олий ўрданинг ичкари (аёллар) бегига топширилган эди. Онаси йиғлаётган эмиш. Ушбу чўрибаччани олиб, ўрнига бошқа бир хизматкор чўри бериб, мазкур чўрини ўзингиз тортиқ қилган Иззат Моҳ чўрингиз билан бирга аравага солиб Хонақоҳнинг қибласидаги ҳовлидан Самарқандга юборинг. Ички кийимларини ҳам бериб юборинг»,— дейилади. Бу мактуб амирга берилган ҳады ва тортиқлар ҳақидагина эмас, балки унинг вилоятларга қилган сафарида ёш ва гўзал чўрилардан бир нечасини ўзи билан олиб юрганлиги ҳақида ҳам муҳим маълумот беради.

Архив ҳужжатларидан маълумки, амир Насрулло бирор вилоятга борса, вилоят ҳокими томонидан унга бошқа совғалар қаторида чиройли чўрилардан ҳам тортиқ қилинган. Насрулло қушбеги Муҳаммад Шоҳбийга ёзган мактубида «олий ҳиммат юзасидан жой-

жойларига боришлари учун олий ўрдага рухсат этилди. Ҳисорли икки қизни бир жойга қўясиз, уст-бошидан хабардор бўлиб турасиз. Иншооллоҳ-таоллоҳ давлат билан қайтиб борганимиздан сўнг жойларини тайинлаймиз. Манзур бўлган икки чўри бордир, уларни ўз ҳовлингизда сақлаб турасиз. Қолган уч чўрини ўз эгасига топширасиз», — дейди.

1858—1859 йилларда рус давлати томонидан Бухоро хонлигидан сотиб олиниб озод қилинган рус асирларидан Иван Марченков, Корнило Суворов, Иван Ненилин ва Павел Ярковларнинг айтишларича, уларни қозоқ Кенисар Қосимовнинг йигитлари асирга олиб Бухоро амирига совға қилганлар.

XIX асрнинг 80-йилларида Ҳисор ҳокими бир гўзал қизни амир Абдулахадхонга тортиқ қилади. Қизнинг ҳақиқий исми бўлса-да, бироқ туҳфа қилингани учун унга Туҳфаой деб ном қўядилар. Туҳфаой ёш ва ниҳоятда гўзал бўлганидан амир ишратхонасининг навбатдаги «безаги» бўлиш «шарафи»га муяссар бўлади. Амир Абдулахадхон вафотидан сўнг тахтга ўтирган ўғли Сайид Олимхон 1910 йилда Туҳфаойни кўчага ҳайдайди. Кимсасиз бечора Туҳфаой сарсон-саргардонликда юриб, 1916 йилда Бухоронинг Корик қишлоғидаги бир бечораҳол деҳқонга турмушга чиқиб, 1924 йилда вафот этади.

Қулдорлар қул ва чўриларини ана шундай аянчли аҳволда сақлаб, уларни таҳқирлаганлар. Агар бир кишининг қули ёки чўриси қочса, қочган қулни тутиб олганликлари ҳақида амир ёки қушбегига ёзма ахборот беришлари лозим бўлган. Бухоро қушбегисининг архивида ана шундай ҳужжатларни кўриш мумкин. Булардан бири 1865 йилда Панжшанба вилоят қозихонасида ёзилган ҳужжатдир. Унда «1282 йилнинг рамазон ойида туташ қошли, сабзина ранг, бурғул соқол, ўрта бўйли Исмоил номли қул Бухоройи Шарифнинг Вобкент туманига қарашли Мир Сулаймон мавзудан қочиб, Панжшанба вилоятининг қозихонасига тушиб қолган. Биз қулдан сўрадик, у «мен мазкур мавзули Бозорбой арабнинг қули эдим, қочиб келдим», — дейди. Мазкур қулнинг битта байтали бўлиб, 27 танга бадалига сотган. Маблағни шаръий равишда тортиб олинди. Қул ҳақиқатда Бозорбойнинг қули эканлиги аниқлангани сабабли, Бозорбойга

Панжшанба вилоят қозихонасига келиб қози олдида исбот қилиб қулини қайтариб олиши лозим эканлиги ҳақида хат ёзиб жўнатдик», — дейилган. Худди шундай маълумотни Бухоро музейи фондида сақланаётган ҳужжатларда ҳам кўриш мумкин. Ҳужжат юзбоши томонидан қушбегига ёзилган маълумот бўлиб, Жавҳар исмли қочоқ қулни навкарлар тутиб олгани хабар қилинади. Ҳужжат охирида навкарлар номидан юзбоши қочоқ қулни тутиб берганликлари учун қул эгасидан пул ундириб беришни қушбегидан илтимос қилади.

Юқоридаги ҳужжатлардан шу нарса маълум бўладики, амир ва қушбеги мамлакатдаги қул ва чўриларнинг барча фаолиятларидан хабардор бўлганлар. Ҳатто ҳар бир вилоят ёки туманда қанча қул ва чўри борлиги ҳамда улар кимларнинг қўлида эканлиги ҳақидаги маълумотларни ҳам олиб турганлар. Масалан, 1821 йилда амир Ҳайдарнинг талабига мувофиқ Чоржўйдаги қул ва чўрилар рўйхатга олинган. Рўйхатга мувофиқ Чоржўйнинг ўзидагина 353 нафар қул ва қулбачча ҳамда 107 нафар чўри ва чўрибачча, жамми 460 нафар қул ва чўри бўлган. Бундай рўйхат қушбеги архивида ҳам учрайди.

«ОЗОДЛИК» ОЛГАН ҚУЛЛАР

Бухоро хонлигидаги қул ва чўрилар ҳуқуқсизлик, қашшоқлик ва тубанликда яшаганлар. Бу азоблардан қутулишнинг ягона чораси пул бадалига озодлик олишдан иборат бўлган. Лекин ўз қимматини қоплай оладиган даражада пул тўплаш учун ҳар бир қул ёки чўри 20—30 йил давомида хизмат қилиши керак эди. А. Вамберининг таъкидлашича, қул ёки чўри ўз хўжайинига етти йил хизмат қилгач, пул бадалига озод бўлиш ҳуқуқига эга бўлган.

Аммо Бухорода бундай муҳлатларга амал қилинмаган. Некқадамнинг ҳикоясига қараганда унинг отаси тез кунда бобоси томонидан 100 тилло бадалига озод қилиб олинган. Шунга ўхшаш А. Вамбери ҳам қўйидагича ҳикоя қилади: «Мен қуллар орасида беш яшар болани кўрдим. Бола бундан икки йил муқаддам отаси билан бирга асирга олинган экан. Мен ундан отасини сўраганимда, у, отам пул бадалига озод бўлиб

кетди, деди. Мен ҳам фақат икки йил қулликда яшайман, холос, бу давр ичида отам пул тўплаб мени ҳам озод қилиб олиб кетади, дейди».

Бухоро қулдорлари ҳам Хива қулдорлари каби пул бадалига озод қилиш ишига алоҳида эътибор берганлар. Улар бадавлат хонадондан қўлга туширилган қул ва чўриларни қиммат баҳода бўлса-да сотиб олардилар. Чунки бир кун уларнинг қариндош-уруғлари хабар толиб, катта пул бадалига сотиб олишларини билганлар. Масалан, ҳиротлик йигит Бухорода қулликдаги онасини 60 дукат пул бадалига озод қилиб олган. Ҳолбуки, 50 ёшлардаги кампирнинг баҳоси 60 дукат бўлмаса-да, бироқ унинг ўғли томонидан сотиб олинишини сезган хўжайини икки баравар ортиқча баҳони талаб қилган.

Бухорода озод бўлган қулларнинг ўз ватанларига қайтиб кетишларига ҳукумат маъмурлари ҳар хил тўсқинликлар қилган ҳамда ҳар бир озод бўлган қулдан маълум миқдорда жарима олган. Шунинг учун озод бўлган қуллар бой савдогарлар ёрдамида «савдогар» ниқоби остида чегарадан ўтишга ҳаракат қилганлар. Айрим вақтларда сир очилиб, қулни яна Бухорога қайтариб турганлар. Бундан ташқари, озодлик олиб ўз ватанларига қайтаётган қулларни йўлда қароқчилар тутиб олиб Бухоро бозорига келтириб яна янгидан қул қилиб сота берганлар. Масалан, А. Борис Бухородан чиқиб кетаётганда ўз ҳамроҳлари орасида бир неча бор қулликка тушиб, яна озод бўлиб кетаётган собиқ қуллар бўлганлигини ёзган. А. Вамбери Бухородан жўнаб кетаётганлар орасида теббеслик бир кишини учратган. У бундан саккиз йил муқаддам қулликка тушган бўлиб, икки йил ўтгач отаси томонидан пул бадалига озод қилиб олинган. Ота-бола ўз ватанларига қайтаётганларида йўлда қароқчилар ҳужум қилиб, яна Бухорога келтириб сотганлар. Ниҳоят, ота-бола яна пул бадалига озодлик олиб ўз ватанларига кетаётганликларини сўзлаб берган. Демак, қулликдан қутулишнинг ўзигина кифоя қилмаган, балки ўз ватанларига етиб олиш масаласи ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Аммо рус қулларини пул бадалига озод қилсаларда, бироқ Бухородан чиқиб кетишга ижозат бермаганлар. Хонлар рус қулларини ўз ватанларига қўйиб

юборишдан хавфсираганлар. Чунки қуллар мамлакат ички аҳволини яхши билганлар. Винобарин, рус ҳукуматини хабардор қилишлари мумкин бўлган. Н. Муравьев «Хивадаги рус қулларига овқат учун бир ойда икки пуд ун берилган. Қуллар ана шу ундан иқтисод қилиб, бозорга олиб чиқиб сотганлар. Мана шундай йўллар билан пул тўплаб (одатда 20 йиллаб пул тўплаганлар) хўжайинга берганлар ва озодлик олганлар. Бироқ бу озодлик хонлик территорияси учунгина бўлиб, ўз ватанларига қайтиш учун рухсат берилмаган»,— деб ёзади.

Россиядан Бухорога элчи бўлиб келган кишилар ҳамда сайёҳлар кучлари етганича рус қулларидан сотиб олиб кетишга муваффақ бўлганлар. Масалан, А. Дженкинсон Бухородан қайтаётганда рус қулларидан 20 кишини сотиб олиб кетган. Шунингдек, 1669—1673 йилларда Бухоро ва Хивага элчи бўлиб келган Пазухинлар Бухородан кетаётганларида 22 рус қулини сотиб олиб кетганлар. 1820 йилда Бухорода бўлган Будрин ён дафтарига қўйидагиларни ёзган: «Элчи жаноблари Бозорчи қароргоҳига келганида, унинг олдида жуда кўп асирлар келиб, қулликдан ажратиб олишини илтимос қилдилар. Элчининг христианлик меҳри жўш уриб, улардан бир нечасини 60—70 червондан (ҳар бирини 60—70 Бухоро червонига) сотиб олди ҳамда Россияга олиб кетиш мақсадида уларни ўз ҳимоясига олди».

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, Бухоро амири рус элчиларига совға сифатида рус қулларидан текинга бериб турган. Масалан, Борис Пазухинга Бухоро хони Абдул Азизхон 9 нафар рус қулини совға қилган. Абдул Азизхон рус элчисига қўйидагиларни таъкидлаган: «Бухородаги барча рус қуллари урушда асирга олинмаган, балки уларнинг ҳар бири 40—50 сўм ва ундан ҳам ортиқроқ баҳоларда сотиб олинган». Шунингдек, Москвага юборилган элчи Муллафор (Мулла Фарруҳ) қайтмагунча ҳамда рус давлатининг навбатдаги элчиси Бухорога келмагунча бошқа асирларни жўнатмаслигини ҳам айтиб ўтган.

Айрим манбаларнинг маълумотига қараганда, XVIII аср бошида Бухородаги рус қулларининг сони 2000 кишига яқин бўлган. 1725 йилда Бухорода бўлган Ф. Веневенининг ёзишича, Бухородаги рус қул-

ларининг сони хон ўрдасида 250 киши, Бухоро бўйича 1000 киши, Бухоро хонлигидаги жами рус асирларининг сони 2000 киши бўлган.

Бироқ XVIII асрнинг охиридан бошлаб айрим сабабларга кўра, Урта Осиё хонликлари рус элчиларини таъқиб остига ола бошлаганлар. Элчиларни айниқса Бухорода қулликда бўлган рус кишиларидан четда тутганлар. Хонликлардаги қулдорлар рус қулларини рус кишиларига сотмай қўйганлар. Рус ҳукуматининг «Рус қулларини сотиб олиш» ҳақидаги 1767 йил 28 январь фармониға мувофиқ Хива ва Бухоро хонликлари билан олиб борилган музокаралар фойда бермади. Фармонға мувофиқ рус асирларини сотиб олиш учун ҳар йили 3000 сўм миқдорида маблағ ажратилиш кўзда тутилган эди. Бироқ бу маблағ ўз-ўзидан қолиб кета бошлади. Айрим вақтларда рус элчиларига рус қулларини сотган кишиларға оғир жарималар ҳам солинган. Будриннинг ёзишича, 1820 йилда Бухорода рус элчисининг бозордан рус қулларидан сотиб олишиға қарши хон ва унинг амалдорлари қулларидан келган барча чораларни кўра бошлаганлар. Рус қулини сотган кишилар учун 100 червондан жарима солинган. Ўз хўжайинидан қочган қулларни топтириб авахтаға қамаш ҳақида буйруқ берилган.

1841 йилда Бухороға келган рус элчиси Бутенев амир Насруллоға топширган ёрлиқда рус қулларини озод қилиш ҳақида алоҳида модда киритилган. Бироқ амир Насрулло Бутеневнинг талабига қулоқ солмаган. Аммо 1858 йилда Бухороға келган полковник Игнатьевнинг айтишича, унинг рус давлати номидан Бухородаги рус асирларини озод қилиш ҳақида Бухоро давлатига қўйган талабини Насрулло қабул қилиб, хонликдаги барча рус асирларини дарҳол топиб келтириш учун буйруқ берган.

И. И. Крафтнинг таъкидлашича, XVIII асрнинг иккинчи ярмида Урта Осиё хонликларида қулликда бўлган рус асирларини сотиб олиш ҳақида рус давлатининг чиқарган махсус фармонидан сўнг, рус қулларини «овлаш», яъни рус кишиларини ҳар хил йўллар билан қўлга тушириб қул қилиб сотиш янада кенг кўламда ривожланиб кетган. Чунки, фармонға мувофиқ, ҳар бир рус кишисини қулликдан сотиб олиш учун 150 сўм белгилянган.

Бундай катта маблағ одам «овловчи»лар учун айни муддао бўлган. Шуниси қизиқки, рус ҳукумати Урта Осиё хонликларида бўлган рус қулларини сотиб олиши туфайли, рус қулларига белгиланган баҳо йилдан-йилга ошиб борган. Г. И. Семенюкнинг архив ҳужжатларига асосланиб фикр юритишига қараганда, 1791 йилда бир қулнинг ўртача баҳоси 146 сўм, 1792 йилда 192 сўм ва 1793 йилда 200 сўмга етган. Будриннинг ёзишича, 1820 йилда ҳар бир рус қули 60—70 Бухоро червонига сотиб олинган¹.

Фикримизча, Бухородан сотиб олинган рус қулларининг баҳоси Будрин кўрсатганидек қиммат бўлмаган. Чунки рус ҳукумати ҳар бир рус қули учун 150 сўм миқдориди маблағ ажратган. Шунинг учун бир қулнинг ўртача баҳоси 150—200 сўм атрофида белгиланган бўлиши керак. 1858—1859 йилларда қулликдан озод қилинган Иван Марченков ўзининг қозоқлар томонидан 37 тиллога, Василий Пшеничников 30 червон ва бир от бадалига ҳамда Иван Ненилин 22 червонга сотилганликларини айтганлар. Бундан маълумки, 1800—1850 йилларда рус қулларининг баҳоси деярли бир хил қимматга эга бўлган.

Энди Бухоро хонлигида рус қулларининг сони қанча бўлган?—деган савол туғилади. Буни аниқ айтиш қийин. Чунки ўз даврида бу масала билан ҳеч ким шуғулланмаган. Манбалардаги рақамлар ҳам тахминий тузилган. Масалан, Н. Муравьев XIX аср бошларида Хивада 3000 кишига яқин рус қуллари бўлиб, айни вақтда, Бухорода ҳам шунча рус қули бор, деб ёзади. Ф. Беневени эса Хивада 1500 рус қули бор. Бухорода эса 2000 кишига етади, деб тахмин қилади. Н. Веселовский ҳам Хивада 2000 кишидан ортиқроқ рус қули бўлса керак, деб фараз қилади.

Юқоридаги фактларга асослансак, XVII—XVIII асрлар давомида Бухородаги рус қулларининг сони 1500—2000 кишига етган дейиш мумкин. Кейинчалик, рус ҳукуматининг рус асирларини озод қилишда кўрсатган изчил фаолияти натижасида, Урта Осиё хонлик-

¹ Бухоро червони оддий тилло пул бўлиб, ашрафий деб ҳам аталган. Бир тилло 16 сўм рус пулига тўғри келган. Демак, сотиб олинган рус қулларининг ҳар бирининг баҳоси 960—1120 сўм рус пулини ташкил қилган.

ларида, шу жумладан Бухорода ҳам рус асирларининг сони тобора камая борган — XIX асрнинг биринчи ярмида Бухородаги рус асирлари 100—150 кишидан ошмаган десак янглишмаган бўламиз. 1858 йилда полковник Игнатъев Бухорога қилган миссиясидан рус ҳукуматининг мақсади Бухорода асирликда қолган барча рус қулларини озод қилиб олиб кетишдан иборат бўлган. Бухоро амири Насрулло ҳам рус ҳукуматининг талабига кўра, 1858 йилда барча рус қулларини озод қилган. Бироқ, Бухоро хонлиги бўйича топиб келтирилган рус қуллари 20—30 кишидан ошмаган.

Шунингдек, Бухоро хонлигидаги турли миллатга мансуб қулларнинг умумий сони ҳақида ҳам ҳар хил тахминларни учратиш мумкин. А. Вамберининг ёзишича, амир Насрулло даврида (1826—1860) Бухородаги эронлик қуллар 20 мингдан ортиқ бўлган. Г. Спасскийнинг хабар беришича, эронлик қуллар 40 минг кишини ташкил қилган. Бланкеннагелнинг берган маълумотига қараганда, қулларнинг умумий сони 50 минг кишидан иборат бўлган. Аммо айрим манбалардан олинган маълумотларга қараганда, 1868 йилда фақат Самарқанд вилояти (уезд)нинг ўзидагина 10 мингга яқин қул бўлганлиги аниқланган. Бундан маълумки, Бухородаги қулларнинг умумий сони 30—35 минг кишини ташкил қилган, деб тахмин қилинса бўлади.

Шундай қилиб, архив ҳужжатлари ва қўлёзмалардан маълум бўлишича, XVI—XIX асрларда Бухоро хонлигида қул бозорлари бўлиб, қул меҳнатидан фойдаланишнинг турли-туман формалари мавжуд бўлган. Қисқача қилиб айтганда, қул эксплуатациясининг кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жирканч ва даҳшатли формаларини Бухородаги қул ва чўрилар ҳаётида учратиш мумкин. Қул ва чўрилар учун бундай азоб-уқубатлардан қутулишнинг ягона чораси фақат пул бадалига ёки хўжайиннинг «марҳамат»ига сазовор бўлиш йўли билан озодлик олишдан иборат бўлган. Бироқ озодликнинг ҳар икки тури ҳам осон бўлмаган. Шунинг учун ҳам қул ва чўрилар ҳаётида энг ширин ва эзгу истаклардан бири озодлик орзуси бўлган.

Бу ҳақда Али бинни Алҳусайн Алвоиз «Латоиф ва зароиф» номли асарида қуйидагича ҳикоя қилади:

«Бир кишининг хотини, қизи ва чўриси бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам қар бўлганлар. У киши кунлардан бир куни уйга кириб хотинига:— жуда ҳам қорним очиб кетди, овқат бўлса олиб кел, дейди. Эр тарафидан айтилган сўз хотин қулоғига бошқача эшитилади ва эрига миннатдорчилик билдириб:

— Менга атлас кўйлак олиб келганингиз учун сиздан мен рози бўлмасам, худо рози бўлсин,— дейди ҳамда бу хушxabарни қизига айтиш учун унинг олдига боради ва эрининг атлас кўйлак олиб келганини сўзлайди. Қиз онасининг барча сўзларини яхшилаб тинглаб бўлгач, бир оз уялиқираб:

— Сизлар мени бир қулоғи кесилган қулга берсангизлар ҳам мен сизлардан рози эдим, чунки барча ихтиёр сиздадир,— деб югурганича чўрининг олдига бориб;

— Ҳой, ҳеч нарсадан хабаринг борми? Менинг учун шаҳримизнинг катта хўжазодаларидан бири совчи юборибди. Бугун кечқурун унашиш маросими бўлар эмиш,— дейди. Бу сўзни эшитган чўри қизга қараб:

— Менга бундай озодлик муждасини берганинг учун худо сенга жаннатни ато қилсин,— деб дуо қила бошлайди».

1873 йилда рус қўшинлари Хивага кирганларида қул ва чўрилар уларга пешвоз чиққанлар. Рус фотографи икки қулбачча ва бир чўрибаччани кийинтириб суратга олган.

Бу нақлдан мақсад, ҳар бир тоифанинг ўзига хос қалб истаги ва орзулари бўлади. Улар ана шу орзуни амалга ошириш иштиёқида жаёл сурадилар. Лекин бундай орзулар асрлар давомида фақат хаёлдагина ўз ифодасини топиб келган.

Асрлар давомида одат тусига кирган қулчилик ва қул меҳнатидан фойдаланиш ҳамда қул сотиш ва олиш каби инсон шаънига иснод келтирувчи иллатлар 1868 йили Бухоро — Россия шартномасининг имзоланиш кунигача ошкора давом этиб келди. Чор Россиясининг тазйиқи остида тузилган шартномага мувофиқ 1873 йилдан бошлаб Бухоро территориясида қул олди-сотди савдоси ман қилиниб, айни вақтда қулдорлар қўлида бўлган қул ва чўрилар ўн йил хизмат қилганларидан сўнг озод бўлишлари ҳақида фармон берилди. Урта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив томонларидан бири ана шундадир.

Бироқ, чор Россияси Урта Осиё хонликлари, шу жумладан Бухорода ҳам қулчиликни тугатиш ҳақида амир ҳукуматига тазйиқ қилган бўлса-да, аммо қул ва чўриларни дарҳол озод қилиш масаласига келганда яна эски эмансипацияни ишга солди. Яъни барча қул ва чўрилар 10 йил хизмат муддатини ўтаганларидан сўнг озод бўлишлари ҳақида амир ҳукумати билан бир фикрга келди. Чор Россияси учун бундай сиёсат тасодиф эмасди. Биз С. С. Шашковнинг «Рабство в Сибири» номли асарида Сибирдаги қулчиликни тугатиш ҳақидаги чор ҳукуматининг фармонларини кўрамиз. 1808 йил 23 май ойидаги фармонда, «а) Россиянинг барча озод кишилари учун қирғиз (қозоқ) болаларни сотиб олиш ва алмаштиришга ижозат берилди; б) ҳар икки жинсдаги мазкур болалар 25 ёшга етганларидан сўнг озод бўлишлари шарт» дейилган. 1825 йил 8 октябрь ва 1826 йил 30 январда чиқарилган фармонда қул олди-сотди савдоси тақиқланиб, шу билан бир вақтда қулларни озод қилиш муддати ҳам кўрсатилган. «1808 йил 23 май фармонигача олинган қуллар ўз хўжайинларининг қўлида умрбод қулликда қоладилар. Мазкур фармондан кейин олинган қуллар эса 25 ёшга киргунча қулликда бўлиб, сўнг озод бўладилар» дейилган. Мана шундай сиёсат Урта Осиё хонликларида, шу жумладан Бухорода ҳам қўлланилган.

яъни қул ва чўриларнинг озод бўлишлари учун 10 йиллик муддат белгиланган.

Аммо қўлимиздаги қўлёзма ва босма асарларда қул ва чўриларнинг озод қилиниш муддати 10 йил бўлмай, балки 12 йил дейилган. «Аҳдномайи масолиҳи давлати Бухоро бо Руси» номли асарда 1868 йил июнь ойида Бухоро билан Россия ўртасида тузилган битимни шарҳлаб, «битимнинг биринчи моддасида Эрон аҳолиси Россия давлатидан Эрон мамлакатининг фуқароларини талон-тороғ қилиб, уларни асирга олиб, сотмасликлари ҳақида илтимос қилгани сабабли давлатнинг қонунига мувофиқ, бундан кейин Мари дашти ҳамда унинг атрофидан асир олиб келиб сотиш тўхтатилсин. Битимнинг иккинчи моддасига кўра, ҳозирги кунда Бухорои шарифнинг аҳолиси қўлида банди бўлиб турган асирлар эса 12 йил хизмат қилганларидан сўнг мутлақо озод бўлсинлар. Агар хоҳласалар шу ерда қолсинлар ёки ўз ватанларига кетсинлар, бунга бирор киши қаршилик қилмасин. Мазкур 12 йил давомида қул олди-сотди савдоси бутунлай тугатилсин», — деб ёзилган.

«Муншоот» номли қўлёзмада ва Садриддин Айнийнинг «Тарихи амирони манғитияйи Бухоро» номли асарида ҳам мазкур битим шарҳлаб берилган. Бу асарларда 1868 йилги Бухоро — Россия битимига мувофиқ айни вақтда қулликда яшаётган қул ва чўрилар ўз хўжайинларига 12 йил хизмат қилганларидан сўнг мутлақо озод бўлишлари ҳамда шу 12 йил давомида Бухоро территориясида қул олди-сотди савдоси бутунлай тугатилиши лозим эканлиги кўрсатилган. Бундан ташқари, С. Айнийнинг «Қуллар» романида қулдор Абдураҳимбой билан татар бойининг суҳбатида Бухородаги мавжуд қул ва чўрилар ўз хўжайинлари учун 12 йил хизмат қилганларидан сўнг озод бўлишлари лозим эканлиги акс эттирилган.

Аммо Бухоро амирлигининг қушбеги архивидан олинган ҳужжатларда қул ва чўриларни ўз хўжайинларига 12 йил хизмат қилганларидан сўнг озод бўлишлари ҳақидаги қонуни бошқача муддат билан талқин қилинган. Масалан, 1303 (1885/86) йилда Нурота вилоятидан Файзуллобек тўқсабонинг амирга ёзган маълумотида: амир тарафидан «қул ва чўрилар 10 йил хизмат қилганларидан сўнг озод бўлишлари ҳақида

фармони олий бўлган эди. Ҳозир ушбу муддат тўлди. Шунинг учун олий меҳрибонликка кўра вилоятингиздаги фуқаролардан кимнинг қанча қул ва чўриси бўлса, қози олдига келтириб худо йўлига холис озод қилиб, васиқасини ёздириб бериб, зоти олий (амирнинг зотига демоқчи — Т. Ф.)нинг ҳақиқа дуо олсинлар», — деб юборилган муборакномани олганлигини айтади.

Шунингдек, яна бир ҳужжатда Китоб вилоятидан номаълум шахснинг амирга ёзган аризасида амир тарафидан «жаноби ҳазрат қиблагоҳнинг (у кишининг қабрлари мунаввар бўлсин) ҳаётлик даврларида «қул ва чўрилар 10 йил хизмат қилганларидан сўнг озод бўлсинлар», — деган фармонлари вужудга келган эди, ҳозир мазкур муддат тўлди, шунинг учун олий меҳрибонликка кўра вилоятингиздаги фуқаролардан кимнинг қанча қул ва чўриси бўлса, қози олдига келтириб худо йўлига озод қилиб, зоти олийнинг ҳақларига дуо олсинлар», — деб амир тарафидан юборилган ҳумоюн муборакномани олганлигини айтади.

Юқоридаги ҳужжатлардан маълум бўлишича, қул ва чўриларни озод қилиш муддати тўлганлиги ҳамда уларни озод қилиш учун вилоятларга юборилган фармон амир Музаффар вафотидан сўнг тахтга ўтирган унинг ўтли амир Абдулахадхон томонидан берилган. Шу билан бирга, қул ва чўриларни озод қилиш муддати 12 йил бўлмай, балки 10 йил эканлигини кўра-миз. Фикримизнинг далили сифатида 1878 йил 6 июлда Каттақўрғон ҳокими Васуховичнинг қушбеги Иноқ Калонга юборган мактубини келтирамиз. Мактубда эронлик Мустафоқули Бухоронинг Ёждузон туманидаги Умур Ниёзбой номли киши қўлида қул бўлиб, 10 йиллик муҳлат тамом бўлгунча хизмат қилган, аммо хўжайин озод қилмаган. Шундан сўнг, Мустафоқули кочиб Каттақўрғонга келган. Бироқ унинг хотини ва боласи қулликда қолган. «Шу сабабли, — деб ёзди Васухович, — Сиз иззатлидан илтимосимиз шулки, агар бизга марҳаматингиз бўлса, мазкурнинг хотинини олиб беришга ёрдам берсангиз», — дейилган. Бу мактуб 1878 йили ёзилган. Демак, 1868 йилда қул ва чўриларни 10 йиллик муддатдан сўнг озод қилиш ҳақида фармон берилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, Бухоро амири мазкур фармонни ҳалоллик билан бажармаган. Архив ҳужжатларидан маълум бўлишича, қул ва чўриларни 10 йиллик муҳлатдан сўнг озод қилиш бир неча йил кейинга сурилган. Чунки қул ва чўриларни озод қилиш ҳақида амир Абдулахадхон томонидан барча вилоят ва туманларга юборилган «муборакнома»лар 1303 (1885/86) йилда ёзилган. Масалан, Карки вилоятининг ҳокими Абдуғафур Бий девонбегининг амирга юборган маълумотида, қул ва чўриларни худо йўлига озод қилиш ҳақидаги олий фармонни ўз қўл остида бўлган Карки вилоятининг қози ва раисларига кўрсатгани ҳамда қозилар қулларга ёзиб берилган озодлик васиқалардан муҳрона ва котибона олмай, балки зоти олийнинг ҳақиға дуо олишлари лозим эканлигини уларга тушунтиргани ва ниҳоят ўз қўл остидаги вилоятда озод бўлган қул ва чўриларнинг рўйхатини амирга юборгани ҳақида ёзади.

Ўз навбатида, Карки вилоятининг қозиларидан: қози Мулло Муҳаммад Маъруф, қози Мулло Чаҳорёрқули раис ва Каркига қарашли Халаж вилоятининг қозиси Мулло Ҳабибулло Хўжа раислар амирга юборган маълумотларида «қул ва чўриларни озод қилиш» ҳақидаги олий «муборакнома» Абдуғафур Бий девонбеги томонидан хабар қилинганлигини алоҳида таъкидлаганлар. Шу билан бирга, қози Мулло Ҳабибулло Хўжа раиснинг амирга юборган маълумотида илова тариқида, алоҳида қоғозда Халаж вилоят қозихонасида 21 қул ва чўри озод қилингани ҳақидаги маълумот билан бир қаторда мазкур қул ва чўрилар ҳамда уларнинг хўжайинларининг номлари рўйхат қилинган. Юқоридаги маълумотларда, вилоят қозилари ўз қўл остиларидаги қулдорлардан кимлар неча қул ва чўрисини озод қилгани ҳамда уларнинг номларини батафсил ёзганлар.

Қози Мулло Чаҳорёрқулининг амирга юборган маълумотида ёзилишича, унга қарашли жойда фақат 10 нафар қул бўлиб, озодлик васиқаларини олганликлари ҳамда мазкур қулларнинг хўжайинлари билан бирга номларини рўйхат қилиб (амирга) юборганлиги айтилган. Бироқ 10 нафар қул ҳамда уларнинг хўжайинларининг номлари алоҳида қоғозга ёзилиб, мазкур ҳужжатга қўшилмаган. Айни вақтда

қўлимизда Нарки қозиларидан бирининг амирга юборган рўйхат қоғози бор. Бу рўйхатда мазкур вилоятда озод қилинган 10 нафар қулнинг номлари тўлиқ кўрсатилган. Гарчи рўйхатнинг автори маълум бўлмасда, мазмун ва тузилиш жиҳатидан қози Мулло Чаҳорёрқулнинг амирга юборган рўйхати бўлиши керак. Чунки бу ҳужжатда 10 нафар қул ва 9 нафар қулдорнинг номлари, миллатлари ҳамда турар жойлари кўрсатилган.

Юқорида келтирилган ҳужжатлар шуни кўрсатадики, 1868 йилда Бухоро билан Россия ўртасида тузилган битимда «Бухоро территориясида бўлган қул ва чўрилар 10 йил хизмат қилганларидан сўнг мутлақо озодликка эришадилар», деб таъкидланган бўлса-да, бироқ бу битимнинг қандай бажарилаётганлиги ҳақида изчил назорат ўрнатилмаган. Натижада, амир ва унинг амалдорлари ўз хоҳиш ва иродаларига қараб иш юритганлар.

1873 йил май ойида Петрограддан қайтаётган Бухоро элчиси Абдулқодир Бийни Тошкентдан Бухорогача кузатиб бориш «шарафига муяссар» бўлган Н. Стремоуховнинг таъкидлашича, Бухорода қул савдосини бекор қилиш ҳақида амир томонидан фармон берилиб, қул саройи ёпилган бўлишига қарамай, қул олди-сотди савдоси махфий равишда давом этган. Қолбуки, фармонни бузган кишилар учун 1000 танга жарима — штраф ва олти ой қамоқ жазоси таъсис этилганига қарамасдан, мазкур одам савдоси билан шуғулланувчилар ҳали ҳам кўплаб топилади. Буларнинг кўпчилиги савдогарлар бўлиб, улар ўз уйларида махфий равишда қул савдосини вужудга келтирганлар. Лекин ҳозирги кунда қулга нисбатан чўрига кўпроқ эътибор берилган. Бу шармандали савдога амирнинг ўзи махфий хайрихоҳлик билдиради. Ҳатто бу соҳада амирнинг бир неча агентлари ҳам бордир, — дейди.

Ҳақиқатда ҳам, қул олди-сотди савдоси махфий йўллар билан давом этиб келган. Шунингдек, қул ва чўриларни озод қилиш масаласи ҳам изчиллик билан ҳал этилмаган.

Академик В. В. Бартольднинг ёзишича, ҳатто 1869 йилдаёқ Бухоро амалдорлари Петербургда «Бухорода Россия манфаати йўлида қулчилик туга-

тилди», — деб эълон қилганлар. 1870 йилда эса Струве «Бухорода ҳақиқатан ҳам қулчилик йўқ», — деб хабар берган. Холбуки, 1872 йилда Петровский ва 1873 йилда Скайлер «Бухорода ҳали ҳам қул бозори давом этаётгани»га ишонч ҳосил қилганлар.

Дарҳақиқат, амир томонидан 1885—1886 йиллардаёқ қул ва чўриларни озод қилиш ҳақида фармон берилган бўлса-да, аммо амир ва бекларнинг ўзлари бу фармоннинг бажарилишига асосий ғов бўлганлар. Чунки уларнинг ўзлари энг катта қулдорлар бўлиб, бу «касб»дан манфаатдор эдилар. Шунинг учун ҳам Бухоро территориясида мавжуд бўлган қулчилик ва унинг сарқитлари XIX асрнинг охиригача давом этиб келди. Қулчилик тугатилиб, қуллар расман озод бўлсалар-да, қуллик меҳнати илгаригидек уларнинг гарданида фарз бўлиб қола берди. Зотан, ерсиз, молсиз, бошпанасиз ва ишсиз қуруқ гавда билан озод қилиниб, ҳақиқатда эса кўчага ҳайдалган собиқ қул ва чўрилар қаёққа ҳам борар эдилар? Маълумки, улар яна ўз хўжайинлари ёки бошқа хўжайин эшигида хизмат қилишга мажбур эдилар. Амир томонидан берилган «лутфан озодлик» қулликдан расман «озод» бўлиб, қуллик меҳнатига тутилишдан иборат эди.

Қул меҳнати амалда амирликнинг охириги давригача давом этди. Фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясигина асрлар давомида қулликда эзилиб келган афкор халқ оммасини қуллик кишанларидан абадий ва чинакам озод қилди ва ёрқин ҳаёт йўлига олиб чиқди.

На уzbekском языке

Туреун Файзиев

НЕВОЛЬНИЧЕСКИЙ ТОРГ В БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ

Издательство «Узбекистан» — Ташкент — 1969

Редактор У. Мухамедова
Техредактор Т. Аббосов
Рисов Ш. Вулгаков
Корректор З. Эшмухамедов

Тершига берилди 27/1-1970. Босишга рухсат этилди 19/V 1970 Козов формат
84×108¹/₁₆ №1 Бос. л. 1,75. Шартли бос. л. 2,94. Напш. л. 2,96. Тиражи 3000.
P 07648 «Узбекистон» нашриёти. Тошкент, Навоий, 30. Шартнома № 149—68.

ЎзССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг Тошкент полиграфком-
бинати, Навоий, 30. Зак. № 90. Баҳоси 8 т.